

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI
LİTERATÜR
DERGİSİ

Cilt 9 | Sayı 17 | 2011

Türk Felsefe Tarihi

-[AYRI BASIM]-

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 9, Sayı 17, 2011, 203-230

**Din Felsefesi Literatüründe
Kuşbakışı Bir Gezinti
Rahim ACAR-Fatma YÜCE**

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI
LİTERATÜR
DERGİSİ

Cilt: 9 • Sayı: 17 • 2011 • Yılda iki defa yayınlanır

Sahibi Bilim ve Sanat Vakfı Yazı İşleri Müdürü Salih Pulcu ISSN 1303-9369

Yayın Kurulu

Şevket K. Akar, Yusuf Ziya Altıntaş, Nurullah Ardiç, Serhat Aslaner, Yücel Bulut, Ebubekir Ceylan, Coşkun Çakır, İhsan Fazlıoğlu, F. Samime İnceoğlu, Abdulhamit Kırmızı, Mustafa Özel, Yunus Uğur, Ali Adem Yörük

Danışma Kurulu

Engin Deniz Akarlı, *Brown Üniversitesi, ABD*
Gökhan Çetinsaya, *İstanbul Şehir Üniversitesi*
Mehmet Genç, *İstanbul Şehir Üniversitesi*
Tevfik Güran, *İstanbul Üniversitesi*
Mehmet İpşirli, *Fatih Üniversitesi*

Cemal Kafadar, *Harvard Üniversitesi, ABD*
Mustafa Kara, *Uludağ Üniversitesi*
Kemal Karpat, *Wisconsin Üniversitesi, ABD*
Sabri Orman, *İstanbul Ticaret Üniversitesi*
Ali Birinci, *Türk Tarih Kurumu*

Türkçe Redaksiyon Nermin Tenekeci

İngilizce Redaksiyon Ayşe Başaran

Adres Vefa Cad. No. 48 34134 Vefa İstanbul Tel 0212. 528 22 22 pbx Faks 0212. 513 32 20

e-mail talid@bisav.org internet http://www.talid.org

Baskı-Cilt Elma Basım

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, MLA International Bibliography, Index Islamicus ve ASOS Index gibi indekslerle taranmaktadır.

Dergiye gönderilen yazılar hakemler tarafından değerlendirilir. Dergide yer alan yazılardan yazarları sorumludur. Dergiye gönderilen yazılar yayınlansın veya yayınlanmasın iade edilmez.

© Yayımlanan çalışmaların bütün hakları *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*'ne aittir. Kaynak gösterilerek alıntılanabilir.

Din Felsefesi Literatüründe Kuşbakışı Bir Gezinti

Rahim ACAR* - Fatma YÜCE**

GENEL olarak dinî inançların ve dinî geleneklerin ana temalarının felsefi olarak ele alınması şeklinde tanımlanabilen din felsefesi, dar anlamda Tanrı tasavvuru ile ilgili felsefi değerlendirmeleri kapsamaktadır. Din felsefesinde işlenen konular, felsefi teolojiye dahil olan meselelere ilaveten bir kurum olarak dinin insan tecrübesinin diğer öğeleriyle ilişkisini ilgilendiren bir düzine meseleyi içermektedir. Dar anlamda felsefi teoloji derken kastettiğimiz, Tanrı tasavvurunun izahına ve belirli kemal sıfatlarla muttasıf bir varlığın varoluşunun ispatına ilişkin tartışmalardır. Din felsefesinde ele alınan konular arasında, dinî tecrübenin mahiyeti ve epistemolojik değeri, Tanrı'nın varlığına dair argümanlar, dinî çeşitliliğin yorumlanması, kötülüğün insan hayatı için anlamı ve ölümden sonra hayat gibi meseleler sayılabilir. Ayrıca, dinî öğretilerin bir bütün olarak ahlaki ve bedîi (estetik) değerlerle ilişkisi, dinî inançların tabii bilimlerde insana ve tabiata dair getirilen izahlarla ilişkisi de din felsefesinde ele alınan meselelerdendir. Dinin beşeri bilimlerle nasıl ve ne kadar anlaşılabilceğine dair müzakereler başka bir meseleyi oluşturur.

Bu makalede din felsefesi sahasında Türkçedeki literatürün genel bir tanıtımı denenecektir. Böyle bir literatür taraması çalışmasında, din felsefesi ile ilgili her çalışmaya ve her meseleye atıfta bulunmanın veya burada zikredilen çalışmalara dair derinlikli müzakereler yapmanın zorluğu ortadadır. Bu zorluğun kaynağı dinin, felsefenin ve din felsefesi konularının geniş kapsamlı olmasıdır. Dinî inançların aklı olarak değerlendirilmesi sadece belli bir akademik camianın ilgi alanıyla sınırlı değildir. Ayrıca, felsefenin ne olduğuna dair üzerinde herkesin anlaştığı ölçütler yoktur. İlave olarak, İslam kültürü açısından din felsefesi çalışmaları ile kelam çalışmalarını nerede ayıracağımızı tespit etmenin güçlüğü de söz konusudur. Bütün bu güçlükleri dikkate alarak, bu yazıda dikkatinize sunmayı amaçladığımız literatürünün ana hatlarını,

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri

din felsefesi sahasında çalışan akademisyenlerin eserleriyle sınırlandırdık. Bu çerçevede din felsefesindeki çalışmalara ve tartışmalara işaret etmeye çalıştık. Ancak, muayyen filozofların Tanrı ve din tasavvurları hakkında kaleme alınan ve bir tür monograf çalışması sayılabilecek pek çok çalışmaya değinme imkanımız olmadı. Din felsefesi, İslam felsefesi ve felsefe tarihi disiplinlerinin kesişim kümesinde yer alan ve ayrıca üzerinde durulmayı gerektiren pek çok çalışmayı da burada belirtmemiz gerekir. Diğer taraftan, bu sahada olmayan akademisyenlerin çalışmalarına değindiğimiz istisnai örnekler de vardır. Mesela, ateizmi savunan veya destekleyen çalışmalar ağırlıklı olarak din felsefesi sahasındaki akademisyenlerin çalışmaları değil, ya saha dışında çalışan akademisyenlerin çalışmaları ya da tercümedir. Ateizmi savunmak amacıyla oluşturulan literatürden bahsetmeden ateizmden bahsetmek uygunsuz olacağından bu literatürden bahsetmek kaçınılmaz görünmektedir.

Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında, din felsefesinde işlenen meselelerin hem siyasi aktörleri hem de akademisyenleri yakından ilgilendirmiş olmasına rağmen, din felsefesinin bir disiplin olarak akademinin bir parçası olması nispeten uzun bir zaman almıştır. Din felsefesi ilk defa Daru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi (1924-1933) programına bir ders olarak konulmuş ve önce Mehmet Emin Erişirgil ve daha sonra da Mustafa Şekip Tunç tarafından okutulmuştur. Uzunca bir aradan sonra 1973'te din felsefesi tekrar A.Ü. İlahiyat Fakültesi'nin programına dahil edilmiş ve 1976'da fiilen din felsefesi dersleri okutulmaya başlanmıştır.¹ Türkiye'deki din felsefesi literatüründe kuşbakışı gezintimize, din felsefesi dersini, Daru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi'nde okutan Şekip Tunç'un ve yıllar sonra bu dersin akademik programa alınmasıyla ikinci kez başlangıcını sağlayıp sahanın gelişimini yönlendiren Mehmet S. Aydın'ın çalışmalarını zikrederek başlayabiliriz. Hem Şekip Tunç hem de Mehmet S. Aydın sahaya birer giriş kitabı kazandırmıştır.

1. Giriş Mahiyetindeki Eserler

Giriş kitapları, Türkçede din felsefesi çalışmalarında nispeten zengin bir alandır. Bu alanda Türkçe yazılmış eserler olduğu kadar tercüme eserlerin de yer aldığı bir literatür mevcuttur. Mustafa Şekip Tunç'un (1886-1958) *Bir Din Felsefesine Doğru*² isimli çalışması muhtemelen Türkçede yazılmış ilk din felsefesi ders kitabı olup, Şekip Tunç'un Daru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi'nde verdiği din felsefesi derslerinin notlarından oluşan nispeten kısa bir çalışmadır. Tunç'un çalışması, din felsefesi tasavvuruna, dinin ilimle ve felsefeyle ilişkisine, dinin duygusal boyutuna ve ahlaki değerlerle ilişkisine dair

1 Bayram Dalkılıç, "Türkiye'deki İlahiyat Fakültelerinde Din Felsefesi", *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 2009, c. 2, sy. 1, s. 276-279.

2 Mustafa Şekip Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1959.

incelemeler içerir. Ancak sistematik olarak yazılmış kapsamlı bir giriş kitabı olması bakımından, Mehmet Aydın'ın *Din Felsefesi* adlı eseri Türkiye'de din felsefesine giriş mahiyetinde kaleme alınmış ilk eser olma özelliğini taşır.³ Mehmet Aydın'ın *Din Felsefesi*'nde nispeten tahlilî felsefe (analitik felsefe) geleneğindeki yapı takip edilmiş ve kitap, din felsefesindeki ana meselelere göre düzenlenmiştir. Aydın'ın kitabında tahlilî gelenekte geliştiği haliyle din felsefesi konuları ele alınmakla birlikte, bu meselelerin İslam düşüncesindeki teorilerle bağlantısı özenle kurulmuştur. Mehmet Aydın'ın eserinden sonra, Mehmet Bayraktar'ın *Din Felsefesine Giriş*'i⁴ zikredilebilir. Bu eser din felsefesine dair sistematik bir inceleme sunmaktan ziyade Kıta Avrupası geleneğindeki din felsefesi tasavvuruna odaklanmaktadır. Cafer Sadık Yaran'ın aynı adlı eseri⁵ ve Necip Taylan'ın *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*⁶ isimli eseri bu bağlamda zikredilebilecek diğer eserlerdendir. Türkçe yazılmış giriş kitaplarının yanı sıra, Türkçeye çevrilen giriş kitapları da bulunmaktadır. Aydın'ın eserinin yayınlanmasından 19 yıl sonra Türkçeye çevrilmiş olan *Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*⁷ adlı eser, bunlar arasında en kapsamlı olanıdır.

Genel giriş mahiyetindeki eserler hakkında bilgi verildikten sonra, din felsefesi derslerindeki ihtiyacı gidermek üzere, din felsefesinin tematik çerçevesine sadık kalarak meydana getirilen derleme eserler zikredilmelidir. İlk derleme eser, Cafer Sadık Yaran'ın *Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi*⁸ isimli derlemesidir. Bu derlemeyi Recep Alpyağlı'nın derlemesi takip etmiştir.⁹ Bu derleme birincisine göre oldukça zengin bir seçki ihtiva etmektedir.

2. Din Felsefesine Yaklaşım Tartışmaları

Eğer din felsefesinde bir tahlilî gelenek ve Kıta Avrupası geleneği ayırımından bahsetmenin mümkün olduğu düşünülürse,¹⁰ Türkiye'deki din felsefesi

3 Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, Ankara: Selçuk Yayınları, 1992, s. VII, X. (Eserin ilk baskısı muhtemelen 1987 yılında yapılmıştır.)

4 Mehmet Bayraktar, *Din Felsefesine Giriş*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1997.

5 Cafer Sadık Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.

6 Necip Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, İstanbul: Şehir Yayınları, 1998.

7 William Hasker vd., *Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*, çev. Rahim Acar, İstanbul: Küre Yayınları, 2006. Bu çeviriyi diğer yayınlar takip etmiştir. Mesela, Brian Davis, *Din Felsefesine Giriş*, çev. Fatih Taştan, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2011; C. Stephan Evans, R. Zachary Manis, *Din Felsefesi: İman Üzerine Rasyonel Düşünme*, çev. Ferhat Akdemir, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.

8 Cafer Sadık Yaran, *Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi*, Samsun: Etüt Yayınları, 1997.

9 Recep Alpyağlı, *Din Felsefesine Dair Okumalar 1-2*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

10 Genel olarak felsefede ve özel olarak da din felsefesinde tahlilî gelenek ve Kıta Avrupası geleneği arasındaki ayırım ve her birinin hususiyetleri ile ilgili olarak bkz. Nick Trakakis, "Meta-Philosophy of Religion: The Analytic-Continental Divide in Philosophy of Religion", *Ars Disputandi* [http://www.ArsDisputandi.org], 2007, sy. 7; Morny Joy (ed.), "Introduction", *Continental* ➤

çalışmalarının tahlilî gelenele daha yakından bağlantılı olduğu söylenebilir. Tahlilî gelenele ilişkilendirilen din felsefesi disiplininde ele alınan meseleler, geliştirilen teoriler ve meseleleri ele alma tarzı belirli olmasına rağmen, din felsefesindeki kıta Avrupası geleneği için aynı şeyi söylemek zor görünmektedir. Kıta Avrupası geleneğinde, din ile ilgili şeyler söyleyen pek çok filozof olsa da, din felsefesi denilince herkesin aklına gelen muayyen bir disiplin göstermek zordur.¹¹ Dinî inançlarla onların felsefî olarak değerlendirilmesi arasında bariz bir ayırım yapmak, dinî inançları gerçekçi bir tarzda tıpkı bilimsel, daha doğrusu felsefî, bir teoriye benzer şekilde değerlendirmek tahlilî geleneğe atfedilen özelliklerdir. Buna karşılık Kıta Avrupası geleneğinde meseleye yaklaşımın beşeri bilimlerin yolunu izlediği, özellikle edebiyat veya edebiyat eleştirisi teorilerine benzediği kabul edilir.¹²

Türkiye'deki din felsefesi çalışmalarının genel hususiyeti tahlilî gelenele belirginleşen konuların işlenişinde görüleceği üzere, tahlilî geleneğe yakınlıdır. Bu yakınlık hem Türkiye'de din felsefesi çalışmalarının öncüsü sayılan Mehmet Aydın'ın bu gelenek içinde yer almasıyla¹³ hem de tahlilî felsefedeki dinî inançlara yaklaşım biçiminin İslam düşüncesindeki yaklaşımlarda da köklerinin bulunması ile izah edilebilir. İslam düşüncesinde özellikle felsefe ve kalam uleması diye bildiğimiz düşünürlerin eserlerinde, (1) din ile felsefeyi aklî bir zeminde uzlaştırma ve (2) dinî öğretileri aklen izah etme ve savunma¹⁴ çabalarını görmekteyiz. İslam düşüncesinde, felsefe denilen düşünürler dinî inançlarla felsefî hükümleri aynı doğrunun farklı ifadeleri olarak görmekteydi. Müslüman teologların gözünde ve sufiler nezdinde, "nass"ın dinî bakımdan merkezî önemde olduğu açıktır. John Hick'in ifadesine¹⁵ nispetle söylersek, Müslüman düşünürler nazarında "Tanrı önermeler vahyetmiştir." Tasavvufî literatürün, yorum zenginliğini gözden ırak tutmamakla birlikte, İslam düşüncesindeki ana entelektüel çığırın doğruluk iddiası taşıyan bir öğretiler bütünü sunan "nass"ı dikkate aldığını ve dinî dili mertebeli saymakla birlikte dinî dile gerçekçi (realist) yaklaştığını söylemek gerekir.

Philosophy and Philosophy of Religion, Heidelberg & Londra: Springer, 2011, s.1-16; Charles Taliaferro, Elsa J. Marty (ed.), *A Dictionary of Philosophy of Religion*, New York, NY & Londra: Continuum, 2010, s. xi.

11 Nick Trakakis, "Meta-Philosophy of Religion", pr. [9].

12 *A.g.e.*, pr. [32]

13 Mehmet Bayraktar, *Din Felsefesine Giriş*, s. 19.

14 Din felsefesindeki yaklaşımları tasnif etmeye girişen bir çalışma için bkz. Cafer Sadık Yaran, "Din Felsefesi Yapmanın Dört Farklı Yolu", *Bilgelik Peşinde: Din Felsefesi Yazıları*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002. Bu konuda ayr. bkz. Cafer Sadık Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010, 3. bölüm.

15 "I do not believe that God reveals propositions to us ...", John Hick, "A Pluralist View", *Four Views on Salvation in a Pluralistic World*, Dennis L. Okholm, Timothy R. Phillips (ed.), Grand Rapids, Michigan: Zondervan Publishing House, 1996, s. 36.

Aslında tahlilî gelenekte gelişen din felsefesinde müzakere edilen problemlerin ve problemlere yaklaşım biçimlerinin İslam düşüncesindeki izlerini rahatlıkla sürmek mümkün olsa da, din felsefesinin Batı’da doğup gelişmiş bir felsefe disiplini olmasından hareketle, Türkiye’deki yaklaşımların nasıl olması gerektiğine dair tartışmalara rastlanmaktadır. Bu tartışma özü itibariyle, felsefî problemlerin evrenselliği ile felsefî teorilerin hem problemlerin tayini hem de izahların hususiyeti bakımından kültürel-tarihsel sınırlılığı arasındaki gerilimden doğan bir tartışmadır. Acaba Batı tabir edilen dinî-kültürel havzada gelişmiş olan din felsefesi Müslümanlara ne kadar hitap edebilir? Bu husustaki bir yaklaşım, din felsefesinde gerek çevrilen gerekse telif edilen eserlerdeki mesele ve yöntemlerin “bize” uygun olmadığı şeklindedir. Batı’da din felsefesinin gelişim sürecinde Aydınlanma hareketinin oynadığı rol ile dinî öğretilerin tenkit edilebilir hale geldiği ve dinî öğretilerin din felsefesinin gelişiminde belirleyici bir rol oynamadığı kabul edilmiştir. Bundan hareketle, Türkiye’de din felsefesi çalışmalarının toplumu aydınlatacak, toplumun sorunlarına ışık tutacak nitelikte olması gerekliliğini savunan Adnan Aslan, bu bağlamda Türkiye’nin şartlarına uygun bir din felsefesi arayışında olmak gerektiğini ileri sürmüştür. Böyle bir yaklaşımın muayyen sonucu olarak, mesela kötülük meselesi ya da Tanrı’nın varlığına dair delillerden daha ziyade sekülerleşme ya da modern ideolojiler gibi konuların ele alınması gerekecektir.¹⁶

Aslan’ın yaklaşımının aksine, çağdaş din felsefesinde müzakere edilen problemlerin İslam düşüncesi ile bağlarını kuran veya bu problemleri İslam düşüncesi ile bağlantı içinde ele alan azımsanamayacak bir literatür mevcuttur. Bu literatür içinde, Hüsameddin Erdem’in *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti*¹⁷ isimli kitabı bir açıdan bakıldığında bir din felsefesi giriş kitabı hüviyetindedir. Ancak konuların işlenişi itibariyle, çağdaş tartışmaların klasik İslam düşüncesindeki meselelerle bağının kurulmasını eserin hususiyeti olarak tespit etmek gerekir. “Din-felsefe münasebetine hem felsefe problemleri hem de dinin problemleri açısından bütünlükçü bir metotla yaklaşan Batı ve İslam dünyasında ilk çalışma”¹⁸ olarak takdim edilen eserde din ve felsefenin benzerlikleri ve ayrılıkları yönler mukayeseli şekilde ele alınmıştır. Bu bağlamda değerlendirilebilecek başka bir eser de Necip Taylan’ın *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*¹⁹ isimli çalışmasıdır. Eser, Kindî’den başlayarak Ravendi, Razî gibi tabiatçı filozofların, İhvan-ı Safa, Farabî, İbn Sina ve İbn

16 Adnan Aslan, “İslam Düşüncesi Bağlamında Din Felsefesi Mümkün mü?”, *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, 2009, c. 2, sy. 1, s. 260-271.

17 Hüsameddin Erdem, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti*, Konya: Hü-er Yayınları, 2004.

18 A.g.e., s. 10.

19 Necip Taylan, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 1994.

Rüşd'ün din felsefesi problemleri hakkındaki görüşlerini, Tanrı'nın varlığı, sıfatları, Tanrı-âlem ilişkisi, nübüvvet meselesi, kötülük problemi ve eskatoloji ile ilgili sorular ışığında sunmaktadır. İslam felsefesi ile din felsefesinin kesişim noktasında yer alan eserde günümüzde din felsefesinde işlenen temel problemler İslami kavramlarla İslam filozoflarının perspektifinden dile getirilmiştir.

Müslüman düşünürlerin görüşlerinin din felsefesi bağlamındaki izdüşümünü tesbit etmeye çalışan eserleri de burada zikretmek yerinde olacaktır. Metin Yasa, büyük mutasavvıflardan İbn Arabî'nin ve Yunus Emre'nin öğretilerini din felsefesi açısından incelemiştir. Yasa, *Din Felsefesi Açısından Yunus Emre'de Aşk-Yaratılış-Kendi Olma*²⁰ adlı eserinde, Yunus Emre'nin aşk, yaratılış ve kendi olma konularına yönelik tespitlerini ortaya koyup değerlendirmiştir. Yasa, aşkın insanı dinsel deneyime götüren ve onun spritüel yaşamını disipline eden bir etken ve insanı soyut yüceliklere ileten içsel bir dinamik olduğundan bahseder. Yunus Emre'nin aşk kuramının bir dinsel mistisizm içerdiğini vurgular ve tüm mistik düşüncelerin, ontolojik özleri gereği, ilahî aşktan ayrı gelişmediğini belirtir. Modern "Kendi olma" tabiri ile klasik İslam düşüncesindeki *fenafillah* kavramı arasında ilişki kuran eserde, ben merkezli kişiliğin yok edilmesiyle benin kendi olarak varolmasının imkanına işaret edilmektedir.

Yasa'nın bu husustaki önemli çalışmalarından birisi de İbn Arabî'nin paradoksal konuşma metodunun din felsefesine getirebileceği imkanları araştırdığı, *İbn Arabî'de Tanrı-Merkezli Bütünü Anlamaya Yönelik Bir Metot Olarak Paradoksal Konuşmak*²¹ isimli çalışmasıdır. Yasa bu çalışmada İbn Arabî'nin panenteistik bir ilah tasavvuruna sahip olduğunu ileri sürer. Bu noktadan hareketle de İbn Arabî'nin paradoksal konuşmaya sadece Tanrı'yı değil, tüm âlemi ve insanı anlamak için nasıl bir işlev yüklediğini inceler. İbn Arabî'nin paradoksal konuşma stratejisinin din felsefesinde yeni imkanlar açacağını savunur. Klasik İslam düşüncesindeki birikimi, modern din felsefesi bağlamında ele alınarak inceleme gayretini temsil etmesi bakımından önemli bir girişim olduğunu teslim etmek gerekir.

3. Belli Başlı Meseleler

Din felsefesi içinde tartışılan en hararetleli meselelerden birisi dinî çeşitliliğin yorumlanmasıdır. Dinî çeşitlilik vakiasının felsefî veya teolojik olarak yorumlanması hususunda, Batı felsefesinde gelişen yaklaşımlar Türkiye'deki çalışmalara da yansımaktadır. Çalışmalardaki belli başlı yönelimler şöyle ayrılabilir: (1) dinî metinlerin bu mesele etrafında yorumlanması, (2) İslam düşün-

20 Metin Yasa, *Din Felsefesi Açısından Yunus Emre'de Aşk-Yaratılış-Kendi Olma*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.

21 Metin Yasa, *İbn Arabî'de Tanrı-Merkezli Bütünü Anlamaya Yönelik Bir Metot Olarak Paradoksal Konuşmak*, Ankara: Elis Yayınları, 2007.

cesindeki Mevlana, Yunus Emre gibi önemli şahsiyetlerin yaklaşımının tespit edilmesi ve (3) bu tartışmaların modern dönemde ortaya çıkıp Müslümanları da etkilemesiyle ilgili çalışmalar. Türkiye’de modern dönemde dinî çeşitlilik vakıasına ve İslam dininin öğretileri açısından yorumlanmasına dair muhtemelen ilk girişimler, biri tefsir hocası birisi de hadis hocası olan sırasıyla Süleyman Ateş ve Talat Koçyiğit’in, *İslam Araştırmaları* dergisindeki yazılarıdır.²² Süleyman Ateş ve Talat Koçyiğit’in makalelerindeki münazara konusu, İslam’dan başka dinlere mensup olanların da kurtuluşa erip ermeyeceğidir.

İslam düşüncesi bağlamında dinî çeşitlilik mevzusuna bakan eserlere iyi bir örnek, Hanifi Özcan’ın Maturidî’nin aslında dinî çoğulculuğu savunduğunu ileri sürdüğü *Maturidî’de Dinî Çoğulculuk*²³ isimli eseridir. Dinî çeşitlilik karşısında cevaplanmaya çalışılan, diğer dinlerin inançlarının doğruluğu ve müntesiplerinin kurtuluşa erip ermeyeceği sorularına sufler arasında olumlu cevaplar bulunurken, kelim ulemasının genellikle dışlayıcı bir tavır takındığı kabul edilir. Bu bağlamda Hanifi Özcan’ın Maturidî yorumu cüretkâr bir yorum sayılabilir. Cafer Sadık Yaran’ın editörlüğünü yaptığı *İslam ve Öteki* isimli eserde, Müslüman suflerin görüşlerinin değerlendirilmesine ayrılan çalışmalar, dinî nassların ve peygamberin uygulamalarının bu sorular karşısında nasıl anlaşılabilirliğine dair yazılar ve modern zamanlarda şekillendiği haliyle tartışmaların takdimine yönelik çalışmalar mevcuttur. Yaran, İslam düşüncesindeki önemli figürlerden İbn Arabî, Mevlana ve Yunus Emre’nin görüşlerini incelediği makalesinde bu şahsiyetlerin çoğulculuk ile kapsayıcılık arasında mütereddit yaklaşımlar sergilediğini tespit etmektedir. Mevlana’nın zaman zaman bir hümanist gibi yorumlanmasına yol açan metinleri, dinî çeşitlilik meselesinde de farklı okumalara yol açmıştır. Mevlana’yı Cafer Sadık Yaran, kapsayıcı yorumlarken, Şefik Can dışlayıcı okumuş,²⁴ Mahmut Aydın²⁵ da onu çoğulcu bir mevziye yerleştirmiştir. Rifat Atay Mevlana’nın bu üç farklı şekilde yorumlanmasını değerlendirmiş ve Cafer Sadık Yaran’ın yorumunun daha isabetli olduğunu savunmuştur.²⁶

Modern batı düşüncesinde dinî çeşitlilik karşısındaki tartışmaları alevlendiren ve ilgiyi arttıran husus, dinî çoğulculuğun savunulmaya başlanmasıdır. Dinî çeşitlilik karşısında, İbrahîmî dinlerin hakim olduğu dinî-kültürel

22 Süleyman Ateş, “Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir”, *İslâmî Araştırmalar*, 1989, c. 3, sy. 1; Talat Koçyiğit, “Cennet Müminlerin Tekelindedir”, *İslâmî Araştırmalar*, 1989, c. 3, sy. 1; Süleyman Ateş, “Cennet Tekelcisi mi?”, *İslâmî Araştırmalar*, 1990, c. 4, sy. 1.

23 Hanifi Özcan, *Maturidî’de Dinî Çoğulculuk*, İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 1995.

24 Şefik Can, “Mevlana’ya Göre Din, İman ve Küfür”, *V. Milli Mevlana Kongresi* (Tebliğler), Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1992, s. 19-27.

25 Mahmut Aydın’ın ilgili çalışmasına yayınlanmamış tebliğ olarak atıfta bulunmaktadır.

26 Rifat Atay, “Dinsel Çoğulculuk Açısından Farklı Mevlana Okumaları: Bir Çözümleme Denemesi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, sy. 16, s. 77-99.

havzada nispeten yaygın olduğunu söyleyebileceğimiz iki seçenek sırasıyla dışlayıcılık ve kapsayıcılıktır. Ülkemizdeki çalışmalarda da çoğulcu teorinin savunucusu olan John Hick'in mevzisinin daha ziyade inceleme konusu yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda en başta çoğulcu bir mevziyi kendisi de destekleyen Mahmut Aydın'ın çalışmaları zikredilmelidir. Aydın, çoğulculuğu savunan bir makaleler derlemesi yapmış, bir Müslüman gözüyle meseleye kendi bakışını gösteren makaleleri de ekleyip neşretmiştir.²⁷ Bu husustaki ilk ve ilgi çekici çalışmalardan birisi, Adnan Aslan'ın doktora tezinden hareketle İngilizce ve Türkçe nüshalarını yayınladığı eseridir.²⁸ Eseri ilginç kılan özellikler arasında hem çoğulculuğun temsilcisi ve Hristiyan Batı kültürüne ait olan John Hick'i hem de gelenekselci ekolün temsilcisi olup, çoğulculuğu savunan ve Müslüman Doğu kültürüne mensup sayılabilecek olan S. H. Nasr'ı karşılaştırması ve yazarın da kapsayıcılık ve çoğulculuk arasında bir mevziyi savunmasıdır. John Hick'in çoğulculuk teorisiyle ilgili başka bir çalışma, Rifat Atay'ın "Religious Pluralism and Islam: A Critical Examination of John Hick's Pluralistic Hypothesis" başlıklı doktora tezidir.²⁹ Atay'ın çalışması Hick'in çoğulcu modeline eleştirel bir yaklaşım sergiler. Ancak Atay, Hick'in dinî çoğulculuk modelini tanıtıp ona yöneltilen eleştirileri değerlendirdikten sonra, Hick'in katı çoğulculuğunu tadil edip ılımlı bir dinî çoğulculuk teorisi geliştirerek İslam dini çerçevesinde uygulamayı dener. John Hick üzerine başka bir çalışma da Ruhattin Yazoğlu'nun *Dini Çoğulculuk Sorunu: John Hick Üzerine Bir Araştırma*³⁰ isimli eseridir. Kendi çalışmasına ek olarak Yazoğlu, Hüsnü Aydeniz ile birlikte dinî çoğulculukla ilgili önemli metinleri Türkçeye kazandırmıştır.³¹

Dinî ifadelerin nasıl anlaşılacağı, dinî metinlerin ne anlama geldiği ve Tanrı hakkında konuşmamızın imkanı ve sınırları hakkındaki tartışmalar din felsefesindeki önemli alanlardan birisidir. Orta çağlar boyunca aslında hem muhtelif kelimeler arasındaki çekişmenin hem de kelamcılar ve felsefeler arasındaki kavganın önemli bir unsuru, teolojik yahut dinî dile yaklaşım farkıdır. Ortaçağ düşünürleri arasında, dinî önermeleri yorumlamada farklılıklar olsa da, dinî dilin anlamlı olduğunda bir icma söz konusuydu. Ancak, 20.

27 Mahmut Aydın, *Hristiyan Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.

28 Adnan Aslan, *Dinler ve Hakikat: J. Hick ve S.H. Nasr'ın Felsefesinde Dini Çoğulculuk*, İstanbul: İSAM, 2006.

29 Rifat Atay, "Religious Pluralism and Islam: A Critical Examination of John Hick's Pluralistic Hypothesis", Doktora tezi, St Andrews, Scotland, U.K.: University of St. Andrews, 1999.

30 Ruhattin Yazoğlu, *Dini Çoğulculuk Sorunu: John Hick Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.

31 Mortimer J. Adler, *Dinde Hakikat*, çev. Ruhattin Yazoğlu, Hüsnü Aydeniz, Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2005; K. Johnson, J. Salamon vd., *Dini Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, çev. ve der. Ruhattin Yazoğlu, Hüsnü Aydeniz, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.

asrın başlarındaki mantıkçı pozitivist akım dinî önermelerin hakikî önermeler olmadığını, bunların anlamsız olduğunu iddia etmişti. Bir bilgi kaynağı olarak dinin felsefi değerini takdir etme, dinî ifadeleri anlama ve onların insan hayatındaki yerini en alt düzeyde tayin etme ve daha ileri düzeyde ise savunma ve temellendirme işi filozofları ziyadesiyle meşgul etmiştir. Günümüzde de tahlilî gelenek ile Kıta Avrupası geleneği arasındaki önemli bir kırılma noktasını dinî dile yaklaşım oluşturmaktadır. Din dilini sembolik olarak yorumlayan Paul Tillich'in yaklaşımına dair çalışmalar -ki bunlara daha sonra Kıta Avrupası geleneği ile ilgili çalışmalar çerçevesinde değinilecektir- ve Zeki Özcan'ın dinî metinlerin yorumlanmasına dair *Teolojik Hermenötik*³² isimli çalışması bu bağlamda zikredilmelidir. Tahlilî geleneğin din diline yaklaşımına hasredilmiş bir çalışma Zeki Özcan'ın *Analitik Felsefe Işığında Dine Bakış*³³ isimli çalışmasıdır. Çalışmasında Özcan, mantıkçı pozitivistlerin din dilini anlamsız saymaları ve bu meydan okumanın etkisiyle gelişen din diline anlam bulma arayışlarını inceler. Din dili ile ilgili olarak, Zeki Özcan ayrıca Frédéric Ferré'nin bir çalışmasını *Din Dilinin Anlamı*³⁴ ismiyle dilimize kazandırmıştır. Çalışma din dili ile ilgili modern batı felsefesindeki belli başlı yaklaşımları takdim eden kullanışlı bir giriş kitabı niteliğindedir. Amacı çağdaş lengüistik felsefenin teolojik söyleme etkisini göstermek olan bu kitap, köklü tutum değişmesini çeşitli yönleriyle ele almakta ve Anglo-Sakson teolojik düşüncenin sistematik bir özetini vermektedir. Kitapta, din diline mantıkçı pozitivistlerin yönelttiği eleştirilerin teşvik ettiği muhtelif yorumlama tarzları derli toplu şekilde ele alınmıştır.

Türkiye'deki din felsefesi çalışmalarında dinî dile ilişkin yazılan belki de en kapsamlı eser Turan Koç'un *Din Dili*³⁵ isimli eseridir. Koç dinî dile belli başlı yaklaşımların bir haritasını çıkarmaktadır. Koç, ortaçağda geliştirilmiş tenzih, teşbih ve analogi teorilerinin, günümüzde de izlerini ve etkilerini sürdüren mantıkçı pozitivistler ve onların etkisiyle gelişen din diline dair gerçek-dışı işlevselci tahlilleri takdim edip değerlendirmektedir. Bu alanda ayrıca, kitap düzeyinde olmasa bile Mehmet Aydın'ın "Tanrı Hakkında Konuşmak: Felsefi Bir Tahlil"³⁶ başlıklı makalesi zikredilebilir. Aydın makalesinde, din diline dair İslam kültüründeki klasik yaklaşımları ve modern Batı felsefesinde ortaya çıkan yaklaşımları ele alıp sorgulamaktadır.

Din diline dair İslam düşüncesindeki yaklaşımları değerlendiren önemli bir çalışma, Zeynep Gemuhluoğlu'nun *Teoloji Olarak Yorum: Gazzâlî ve İbn*

32 Zeki Özcan, *Teolojik Hermenötik*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2000.

33 Zeki Özcan, *Analitik Felsefe Işığında Dine Bakış*, Bursa, 2001.

34 Frédéric Ferré, *Din Dilinin Anlamı*, çev. Zeki Özcan, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999.

35 Turan Koç, *Din Dili*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.

36 Mehmet S. Aydın, *Alemde Allah'a*, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2001, s. 9-33.

*Rüşd'de Te'vil*³⁷ adlı çalışmasıdır. Gemuhluoğlu, Gazzâlî'nin ve İbn Rüşd'ün düşüncelerini merkeze alarak, İslam düşüncesinde tefsir, fıkıh, kelam, felsefe ve tasavvuf gibi farklı disiplinlerin ortak meselesi olan "te'vil" problemini incelemektedir. Gemuhluoğlu, meseleyi iki düşünür arasındaki "tehâfütler" tartışmasına indirgemedi, "dil, metin, söylem, anlam ve yorum" ilişkileri çerçevesinde tartışarak İslam düşüncesi içindeki din dili probleminin teolojik boyutunu değerlendirmiştir.

Din dili ile ilgili çalışmaların zenginliğinin, Tanrı'nın sıfatlarına dair tartışmalara pek yansımadığını söylemek mümkündür. Dinî dil ya da teolojik dil hususunda önemli bir tartışma alanı, ilahî sıfatların özellikle insan özgürlüğü bağlamında olmak üzere bu âlemin işleyişiyle ilgisi hakkındadır. Bu hususta Zikri Yavuz'un "Tanrı'nın Önbilgisi ve Özgür İrade"³⁸ ve Engin Erdem'in "İlâhî Ezelilik ve Yaratma Sorunu"³⁹ isimli çalışmaları türünden eserler nispeten azdır. Tanrı'nın sıfatlarının din diliyle ilgili bir başka boyutu da basitlik ve ezelilik gibi sıfatların Tanrı'yı yaratıklardan ayırıcı olmak hasebiyle din dilinin yapısını tayin edici olmasıdır. Bu sahaya ilginin azlığı, dinî metinlerde yer aldığı şekliyle sıfatların özellikle teolojiyi ilgilendirdiği düşüncesine hamledelebilir. Belki de doğrudan doğruya teolojinin sahası içinde yer aldığı düşünüldüğü için Tanrı'nın sıfatları hakkında din felsefesi çalışanları arasında nispeten sınırlı bir literatür ortaya çıkmıştır. Bu literatür içinde, dikkate değer bir çizgiyi M. Sait Reçber'in Tanrı'nın basitliğine dair ortaçağ İslam düşüncesindeki yaklaşımları değerlendiren çalışmaları oluşturur. Reçber, sırasıyla Fara-bî'nin,⁴⁰ İbn Sina'nın⁴¹ yaklaşım ve değerlendirmelerini ele almıştır.

Kötülük problemi ile ilgili çalışmaların Türkiye'de nispeten az olduğunu ve Batılı literatürdekinin aksine başlı başına bir ilgi odağı olmadığını söylemek gerekir. Kötülük problemi genel olarak mantık problemi ve delil problemi olarak ayrılır. David Hume'un formüleştirmesiyle âlim-i mutlak, kâdir-i mutlak ve salt iyi (*mahza hayr*) bir Tanrı'nın varlığıyla âlemde kötülüğün varlığının ya mantıksal olarak birbiriyle çeliştiği ya da kötülüğün varlığının Tanrı'nın varlığının aleyhinde bir delil olduğu iddia edilir. Âlem'de kötülüğün varlığı, içinde yaşadığımız hayatın getirdiği her türlü sıkıntı ve zorluk, böyle bir dünyanın

37 Zeynep Gemuhluoğlu, *Teoloji Olarak Yorum: Gazzâlî ve İbn Rüşd'de Te'vil*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.

38 Zikri Yavuz, "Tanrı'nın Önbilgisi ve Özgür İrade", Yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

39 Engin Erdem, "İlâhî Ezelilik ve Yaratma Sorunu", Yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

40 Mehmet Sait Reçber, "Fârâbî ve Tanrı'nın Basitliği Meselesi", *Uluslararası Fârâbî Sempozyumu Bildirileri*, Fehruallah Terkan, Şenol Korkut (ed.), Ankara: Elis Yayınları, 2005, s. 213-227.

41 M. Sait Reçber, "Vacibu'l-Vücûd'un Mahiyeti Meselesi", *Uluslararası İbn Sina Sempozyumu: Bildiriler I*, Mehmet Mazak, Nevzat Özkaya (ed.), İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2008, s. 307-315.

ve böyle bir hayatın yaratıcısı bir Tanrı'nın olmadığını göstermek üzere kullanılmıştır. Türkiye'de kötülük problemi ile ilgili çalışmaların nispeten azlığı, âlemin mümkün en iyi âlem olduğu ve kötülüğün ya varlığın eksikliğinden ya da felekler gibi eksik varlıklardan kaynaklandığı şeklindeki hem klasik felsefi teodiselerin hem de dünya hayatının bir imtihan olduğu şeklindeki İslami-dinî öğretilerin etkisine bağlanabilir.

Cafer Sadık Yaran'ın *Kötülük ve Teodise: Batı ve İslam Din Felsefesinde "Kötülük Problemi" ve Teistik Çözümler*⁴² adlı eseri Batı düşüncesindeki ve İslam düşüncesindeki kötülük problemi ve ilahî adalet tasavvuruna dair genel bir çerçeve çizmektedir. Eserde kötülük bir problem olarak ele alınıp varoluşsal, mantıksal ve delilci kötülük problemleri hakkında bilgiler verildikten sonra batı merkezli süreç teodisesine, Augustine'ci teodiseye, Ireneaus'cu teodiseye ve İslam düşüncesinde yer alan Kur'anî, Felsefî ve Kelami teodiselere yer verilmiştir. Eser, İslam düşüncesindeki yaklaşımların hakim batılı tasavvurdan farklı olarak bize sunabileceği izahlara ve bakış açılarına da yer yer işaret etmektedir. Eserde Batı düşüncesindeki *iyilik* kavramı yerine İslam düşüncesinden *adalet* ve *merhamet* kavramlarının kullanılması, kötülük probleminin İslami kavramlarla ifade edilebileceğini gösterme girişimi olarak algılanabilir. Çağdaş Batı düşüncesindeki kötülük problemine dair Charles Werner'in "Kötülük Problemi"⁴³ adıyla Türkçeye çevrilen eseri de zikredilmeye değerdir. Eser John Hick'in kötülük problemine yaklaşımını incelemekte, John Hick'in nefis-yapma veya nefis terbiyesi diyebileceğimiz teodisesini böyle bir yaklaşımın alternatiflerine de atıfta bulunarak ortaya koymaktadır.

Sadece âlim-i mutlak, kâdir-i mutlak ve salt iyi bir yaratıcı inancına ek olarak muayyen bir dinin öğretilerini de dikkate alan, İslam dini bağlamında, geniş anlamda teistik tartışmalar nisbeten din felsefesi ile tefsir, kelâm gibi sahaların kesişim alanında ortaya çıkmaktadır. Kur'an'daki nasslardan hareketle kötülük problemini ele alan bir çalışma, Lütfullah Cebeci'nin *Kur'an'da Şer Problemi*⁴⁴ adlı eseridir. Eserde insanın "bazı belalarla denenerek terbiye" edildiği üzerinde durularak imtihan vurgusu yapılmış, karşılaşılan felaketler ise "şerle imtihanın bir unsuru veya kötülüklerimizin cezaları"⁴⁵ olarak ifade edilmiştir. Kötülük problemi hususunda klasik İslam düşüncesinde gelişmiş ve Batı düşüncesinde Leibniz gibi filozoflarla yakından ilişkilendirilen önemli bir ilahî adalet teorisi, içinde yaşadığımız âlemin varolması mümkün en iyi âlem olduğu teorisidir. Bu husustaki önemli bir çalışma olarak Eric

42 Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Teodise: Batı ve İslam Din Felsefesinde "Kötülük Problemi" ve Teistik Çözümler*, Ankara: Vadi Yayınları, 1997.

43 Charles Werner, *Kötülük Problemi*, çev. Sedat Umran, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000.

44 Lütfullah Cebeci, *Kur'an'da Şer Problemi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1985.

45 A.g.e., s. 308.

Lee Ormsby'nin Gazzâlî'nin anlayışına yoğunlaşan *İslam Düşüncesinde İlahi Adalet Sorunu (Teodise)*⁴⁶ ismiyle Türkçeye çevrilen eseri hatıra gelmektedir. Muhsin Akbaş'ın Holocaust'ı⁴⁷ ele alan "*Yahudi Düşüncesinde Holocaust ve Tanrı*"⁴⁸ isimli eseri de Holocaust gibi modern bir felaketi anlama ve anlamlandırma hedefiyle dinî ve felsefî bir problem olarak ortaya koymasının yanında karşılaştırmalı bir teodise çabasına imkan sunabilme gayreti bakımından kötülük ve teodise literatüründe zikredilmesi gereken bir çalışmadır.

Tahlilî din felsefesi geleneğindeki önemli alanlardan birisi, dinî inancın epistemolojik hususiyeti, dayanağı, değeri gibi meselelerin işlendiği dinî epistemolojidir. Dinî epistemolojinin meseleleriyle ilgili tartışmalar şu veya bu kılık altında tarih boyunca hep tartışılmış olmakla birlikte, modern zamanlardaki bir hareket noktası, William Kingdon Clifford'ın "İnanç Ahlakı" makalesinde ortaya koyduğu meydan okumadır: "Bir şeye yetersiz delile dayanarak inanmak, herkes için, her zaman ve her yerde yanlıştır."⁴⁹ Clifford'ın bu cümlesinde belirginleşen bu ateistik meydan okuma dinî epistemolojide modern tartışmaları teşvik etmiştir. Dinî epistemoloji bir bakıma bu meydan okumayı reddetme veya bunu kabul edip yeterli delilin dinî inançlar hususunda nasıl temin edildiğini gösterme çabası olarak görülebilir.

Türkçede dinî epistemolojiye hasredilmiş çalışmalardan birisi Hanifi Özcan'ın *Epistemolojik Açından İman isimli*⁵⁰ çalışmasıdır. Özcan "iman" a epistemolojik olarak yaklaşır ve onun inanan ve inanılan arasında bir ilişki olduğunu tespit eder. İmanın şüphe ve zanla ilişkisini ele alır ve onun inançla karıştırılmaması gerektiğini savunur.

Nebi Mehdiyev'in *Çağdaş Din Felsefesinde Epistemolojik Yaklaşımlar ve Tanrı İnancının Rasyonelliği*⁵¹ adlı çalışması dinî epistemoloji toplu bakış sağlaması bakımından müstesna bir yere sahiptir. Çalışma ele alınan sahanın genişliği nedeniyle, derinlikli tartışmalardan ziyade bu konudaki aslı tartışma noktalarının altını çizmekte ve genel bir tanıtım sağlamaktadır. Bu genel sıfatı dikkate alındığında, eldeki eserin özellikle lisans ve yüksek lisans öğrencilerinin bu konulardaki tartışmalara girmesini sağlayabilecek genel bir gezinti niteliğinde olduğu görülmektedir. Eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci

46 Eric Lee Ormsby, *İslam Düşüncesinde İlahi Adalet Sorunu (Teodise)*, Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001.

47 Holocaust, yakılarak Tanrı'ya sunulan kurban anlamına gelir. Terim olarak holocaust, II. Dünya savaşı sırasında Naziler tarafından Yahudilere karşı girilen sistematik toplu katliamdır.

48 Muhsin Akbaş, *Yahudi Düşüncesinde Holocaust ve Tanrı*, Ankara: Ayraç Yayınevi, 2002.

49 William Kingdon Clifford, "İnanç Ahlakı", çev. Ferit Uslu, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006/1, c. 5, sayı: 9, s. 135.

50 Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açından İman*, İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2002.

51 Nebi Mehdiyev, *Çağdaş Din Felsefesinde Epistemolojik Yaklaşımlar ve Tanrı İnancının Rasyonelliği*, İstanbul: İSAM, 2008.

bölüm dinî epistemolojideki temel tartışmaların tespit ve tanzim edilmesine ayrılmıştır. Başta Tanrı inancının ve genel olarak dinî inançların akli olup olmadığını konu edinen dinî epistemolojiye giriş sadedindeki bu bölümde, Mehdiyev ateist meydan okumayı ve buna cevap vermede belirginleşen üç dinî-epistemolojik yaklaşımı ele alır. Öncelikle dinî inançların epistemolojik bir değeri olacaksa, dinî-olmayan inançlarla aynı seviyede olup olmadığı, yani diğer sahalarda doğru diye kabul ettiğimiz hükümlerin kabul edilebilirliği için hangi şartlar gerekiyorsa, dinî inançların ve en başta Tanrı inancının kabul edilebilir olması için de aynı şartların gerekip gerekmediği meselesi işlenmiştir. Mehdiyev, dinî epistemolojide dinî inançların, diğer insani güvenilir inançlarla eşdeğer olduğuna ilişkin argümanlara dayanarak ortaya çıkan ateist meydan okumayı ve ona karşı geliştirilen teistik stratejileri (doğal teoloji, fideizm ve reformcu epistemoloji) tespit eder. Sonrasında da teist meydan okuma karşısında, (1) doğal teolojinin, (2) fideizmin ve (3) reformcu epistemolojinin cevaplarını, temsilci şahsiyetlerin görüşlerine dayanarak ifade eder. İkinci bölümde inancın rasyonelliğine dair çözümler yer almaktadır. Bu amaçla öncelikle genel epistemoloji içinde bilginin rasyonel olmasından ne anlaşıldığı incelenmekte, daha sonra da birinci bölümde ateist meydan okumaya karşı ortaya çıkan üç dinî epistemolojik yaklaşım rasyonellik açısından tahlil edilmektedir.

Bu bağlamda Ferit Uslu, *Felsefi Açından İmanı Temellendirme*⁵² isimli çalışmasında önermesel olan ve önermesel olmayan şeklinde iki temellendirme yaklaşımının önemli örneklerini dikkate alarak incelemektedir. Önermesel iman anlayışlarından, Eş'arî ve Maturidî kelamcılarının “imani çıkarımsal bilgiyle” temellendiren yaklaşımını ve ortaçağ Batı dünyasından da Thomas Aquinas'ın imanı iradeyle temellendiren yaklaşımının iman edilecek önermelerin akliliğini ve imanın kesinliğini izah etmekte tatminkâr olup olmadığını tartışır. İmanın belli önermelerin tasdikine yaslandığı inancının doğurduğu problemlerden kaçınan ve imana önermesel olmayan bir temel bulan yaklaşımlara örnek olarak, Martin Luther'in, Kierkegaard'ın ve John Hick'in yaklaşımlarını ele alır. Bunlardan ilk ikisi sırasıyla imanı bilme dışı (*non-cognitive*) görür, zira bunlar imanı ilahî hidayetle ve duyuya dayalı irade ile temellendirmektedir. John Hick ise imanı dinî tecrübe ile temellendirir. Uslu, geniş hacimli bu çalışmasında öncelikle her bir düşünürün teorisini anlamaya yönelik ayrıntılı tahliller sunar, sonra da bunların imanın temellendirilmesiyle ilgili sorulara tatminkâr cevap verip vermediğini değerlendirir. Çalışmanın dikkate değer bir tarafı, klasik İslam düşüncesindeki meselelerin bir tarihsel rivayet olmaktan çıkarılıp felsefi bir müzakere bağlamında ele alınmasıdır. Uslu, imana önermesel olan ve önermesel olmayan yaklaşımların her ikisi-

52 Ferit Uslu, *Felsefi Açından İmanı Temellendirme*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.

nin de vazgeçilmez unsurlar ihtiva ettiği sonucuna varır. İmanın temelinin ne olduğu sorusunu, kanıtlar ve kişisel tecrübe bağlamlarında değerlendiren Uslu, imanda aklen temellendirmenin ve bununla birlikte bilişsel ve duygusal unsurların ikisinin de gerekli olduğunu vurgularken, ne imanın objektif kesinliği için sübjektif kesinliğinin ne de sübjektif kesinliği için objektif kesinliğinin harcanması taraftarıdır.

Dinî epistemoloji konusunda zikredilmesi gereken bir diğer eser, Mehmet Sait Reçber'in *Tanrı'yı Bilmenin İmkân ve Mahiyeti*⁵³ adlı eseridir. Reçber, dinî inancın rasyonel bir inanç olup olmadığına ve benimsenmesinin meşruiyeti için delil gerekip gerekmediğine ilişkin tartışmalara girmekten uzak durarak, Tanrı'nın bilinebilirliği noktasına yoğunlaşmıştır. Eserin ikinci bölümünde felsefî ve teolojik agnostisizmin temel iddiaları eleştirel bir şekilde ele alınmakta ve Kant'ın *a priori* ve *a posteriori* yollarla Tanrı'nın bilinmesine yaptığı eleştiriler yine bu bölümde değerlendirilmektedir. Kant'ın Tanrı'yı bilinemez saymasının temel gerekçesinin onun insan bilgisini duyu bilgisiyle sınırlaması olduğunu savunur. Reçber, bu eleştirilere karşılık Tanrı'nın tecrübeyle bilinebilirliğini iddia eden William Alston'ın, dinî tecrübeyi algı tecrübesi sayan yaklaşımı etrafında gelişen tartışmalara ve daha geniş bağlamda da mistik tecrübeye ilişkin İslam ve Batı düşüncesindeki belli başlı düşünürlerin yaklaşımlarına göz atar. Reçber hem William Alston'ın Tanrı'yı algılamak şeklindeki dinî tecrübe tasavvurunun hem de genel olarak mistik tecrübeyle Tanrı'nın bilineceğini savunan teorilerin, epistemolojik olarak kabul edilebilir olmasının Tanrı'nın insan fitratında yahut benliğinde bir şekilde bulunduğunu kabul etmeyi gerektirdiği sonucuna varır. Bu noktadan hareketle dördüncü bölümde ise Tanrı'nın *a priori* veya *a posteriori* yolla yani akılla bilinebilirliğini savunan yaklaşımlara yer vermiştir. Reçber Tanrı'nın bilinebilirliği konusunda akıl ve sezginin birbirini tamamladıkları kanaatini taşımaktadır.

Tanrı'nın bilinmesinde dinî tecrübenin yeri pek çok tartışmayı körüklemiştir. Dinî tecrübe ile ilgili modern tartışmaların mihrini dinî tecrübenin epistemolojik değeri ve evrensel bir özü olup olmadığı ile ilgili tartışmalar teşkil etmektedir. Eğer tümüyle fenomenolojik bir tasvire dayanmıyorsak, dinî tecrübenin ne olduğuna dair tanım girişimleri de bu iki soruya verilen cevapla ilgilidir. Bir açıdan bakarsak, dinî bir yetki iddiası taşımayan bir insanın yaşayacağı basit düzeydeki tecrübeden, en soyut düzeydeki mistik tecrübeye varana kadar, hatta dini tebliğ eden veya tesis eden bir peygamberin vahiy alma tecrübesi bile dinî tecrübeye dahil edilebilir. İslam dünyasındaki peygamberlik ve sufi tarikatlar gibi yapılanmaların Batı dünyasında olmaması hasebiyle, Batıdaki din felsefesinde dinî tecrübeye ilişkin geliştirilen tartışmaların, İslam dünyasındaki verilere uyarlanmasında tereddütler yaşandığı görülmektedir.

53 Mehmet Sait Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkân ve Mahiyeti*, Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2004.

Mesela Batı düşüncesindeki çalışmalarda nebevî tecrübe ile mistik veya sufi tecrübe arasında bir ayırım yapılmazken İslam açısından böyle bir ayırım oldukça önemli sayılır. Buradan hareketle Adnan Aslan genel olarak kullandığı haliyle *dinî tecrübe* kavramının uygun olup olmadığını sorgulamıştır.⁵⁴ Dolayısıyla, batılı literatürde gelişip kullanıldığı haliyle bu kavramın İslam kültürü bağlamında kullanımında birtakım problemler gözlemlemek mümkündür. Bu bağlamda, İslam dünyasında modern döneme kadar yapılageldiğini gördüğümüz nübüvvet-velayet tartışmalarının, sufi tecrübenin dinî bakımdan ne derece bağlayıcı olduğuna dair müzakerelerin modern tartışmalara yeterince eklenmediğini söylemek güçtür.

Dinî tecrübenin daha üst düzeyi sayabileceğimiz sufi tecrübenin, tasavvula felsefe arasındaki birbirini dışlamanın bir etkisiyle değerlendirme dışı kaldığını, bizdeki dinî tecrübeye dair tartışmaların bariz şekilde batıdaki tartışmaların devralınmasını yansıttığını söylemek mümkündür. Abdüllatif Tüzer'in *Dinî Tecrübe ve Mistisizm - Felsefî Bir Yaklaşım*⁵⁵ adlı çalışması, din felsefesinde dinî tecrübenin mahiyetine, imkanına ve epistemolojik değerine dair modern Batı düşüncesindeki tartışmaları derli toplu inceleyen öncü bir çalışma sayılır. Yorumdan bağımsız saf ve vasıtasız hiçbir tecrübenin olamayacağı kanaatini taşıyan Tüzer, eserinde mistik tecrübeyi neredeyse kuruntu olarak değerlendirmekle birlikte, ılımlı bağlamsalci yaklaşımı katı bağlamsalci yaklaşım ve pereniyalist yaklaşıma karşı güçlü ve tutarlı bir model olarak sunmaktadır.

Ramazan Ertürk'ün *Sûfî Tecrübenin Epistemolojisi: Çağdaş bir Yaklaşım*⁵⁶ adlı eseri, dinî tecrübenin, daha doğrusu, sufi tecrübenin din felsefesindeki yaklaşımlar çerçevesinde incelendiği bir çalışmadır. Eserin bariz vasfı, William Alston'ın genel olarak dinî tecrübenin algı tecrübesine benzer olduğunu göstererek, algı tecrübesine atfedilen epistemik değerini dinî tecrübeye de tanınmasını gerekli sayan yaklaşımının sufi tecrübeye uyarlanmasıdır. Eserdeki sufi tecrübe örneklerinin daha ideal örneklerle zenginleştirilebileceği görülse de, İslam kültürünün eseri olan malzemenin, batılı modern teorilerin ışığında değerlendirilmesinin bir örneği olarak bu eserin hususi bir yere sahip olduğu söylenmelidir. William Alston'ın algı teorisini anlatan bir makalesi *Tanrı'yı Algılamak*⁵⁷ ismiyle ve Walter Stace'in, mistik tecrübenin ortak bir özü olduğu tezini savunduğu klasik eseri *Mistisizm ve Felsefe*⁵⁸ adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

54 Adnan Aslan, "What is Wrong with Religious Experience", *Islam and Christian-Muslim Relations*, 2003, c. 14, no. 3, s. 299-312.

55 Abdüllatif Tüzer, *Dinî Tecrübe ve Mistisizm-Felsefî Bir Yaklaşım*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.

56 Ramazan Ertürk, *Sûfî Tecrübenin Epistemolojisi*, Ankara: Fecr Yayınevi, 2004.

57 William P. Alston, "Tanrı'yı Algılamak", çev. Ramazan Ertürk, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1999, sy. 8, s. 299-308.

58 Walter T. Stace, *Mistisizm ve Felsefe*, çev. Abdüllatif Tüzer, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004.

Modern dönemdeki dinî tecrübeyle ilgili tartışmaların İslam kültürü bağlamında uygulanmasını zorlaştıran bir husus, farklı vahiy anlayışlarıdır. İslam kültüründeki ile Hristiyan kültüründeki vahiy anlayışlarının farklılığını belirginleştiren önemli bir çalışma Recep Kılıç'ın *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*⁵⁹ isimli eseridir. Kılıç, modern Batı düşüncesinde billurlaşan vahiy tasavvurlarını ve vahyin temellendirilmesi ve doğrulanması meselelerini ele almaktadır. Kılıç, modern Batı düşüncesinde özellikle Evangelikler ve Katolik yeni-skolastikler arasında, önerme merkezli vahiy anlayışının benimsendiğini ortaya koyar. Uluhiyet meselesini donuklaştırdığı için eksik ve yetersiz görülerek eleştirilen bu anlayışta Tanrı'nın hakikatleri önerme formunda bildirmesi söz konusudur. Buna karşılık Richard Niebuhr, Rudolf Bultmann ve Paul Tillich gibi teologların öncülük ettiği Hristiyan düşüncesinde, yeni bir vahiy anlayışı olarak kişi merkezli vahiy anlayışı bulunmaktadır. Dinî tecrübeye kapı aralayan ve vahyi epistemolojik anlamda bir bilgi aktı (bilme fiili) olan sezgiye yaklaştıran kişi merkezli vahiy anlayışında Tanrı'nın kendisini tezahür ettirmesi söz konusudur. Kılıç, vahyin temellendirilmesinin teistik bir ilah anlayışını gerekli kıldığını tespit ederek teist uluhiyyet anlayışını tavzih edebilmek için sıfatlar meselesine giriş yapmıştır ve vahyin doğrulanmasının mucize inancıyla ilişkisini Hume referansı ile felsefi bakış açısıyla ele almıştır. Kılıç yaptığı müzakereler sonunda Hristiyanlık ile İslam'ın vahiy anlayışı bakımından farklılıklarının altını çizmektedir.

Vahyin dinî tecrübe başlığı altında değerlendirilmesinde, onu derin dinî veya mistik tecrübeden nasıl ayırabileceğimiz hususu tartışmaya açıktır. Bununla birlikte, İslam dünyasında tecrübeye dayalı olarak Tanrı'yı bilmede teknik anlamda vahyin merkezî bir önemi vardır. Bu meselede dikkati çeken önemli bir çalışma Aydın Işık'ın *Bir Felsefe Problemi Olarak Vahiy ve Mucize*⁶⁰ adlı eseridir. Işık, *vahiy* ve *mucize* kavramlarının mahiyetini, meselenin anlamlandırılması sürecini, "diyalektik tecrübi boyutu"⁶¹ ihmal etmeden analitik bakış açısıyla ele almış ve bu kavramların imkanı üzerinde durmuştur. İnsanın anlam dünyasının dışında soyut bir kavram olmaktan ziyade insana yeni bir anlam dünyasının kapılarını açan vahyin nelliğini sorguladığı birinci bölümde Işık, vahyin epistemolojik, metafizik, psikolojik, sosyal ve ahlaki imkanlarını değerlendirmiş ve ortaya konulan negatif ve pozitif teorilerin gerisinde bulunan fikrî gerekçeleri analiz etmeye çalışmıştır. İkinci bölümde *mucize* kavramını benzer şekilde değerlendirmiştir. Mucizeler ve vahiy arasında birbirini doğrulaması bakımından çift yönlü bir ilişkinin sorgulandığı üçüncü bölümde mucizeler ve vahyin benzer ve farklı noktaları

59 Recep Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004.

60 Aydın Işık, *Bir Felsefe Problemi Olarak Vahiy ve Mucize*, Ankara: Elis Yayınları, 2006.

61 A.g.e., s. 12.

üzerinde durulmuş ve mucizelerin vahyi destekleyici veya vahyin mucizeleri doğrulayıcı bir unsur olup olmadığı problemi ele alınmıştır. Ardından hürriyet ve kötülük problemleri bağlamında vahiy-mucize ilişkisi incelenmiş, unsurları, kapsamaları ve amaçları bakımından *vahiy* ve *mucize* kavramlarına yer verilmiştir.

Bir din felsefesi problemi olarak hem din ve bilim ilişkisi hususundaki yaklaşımların tasnifine dair tartışmalar hem de muayyen bilimsel verilerin ya da teorilerin dinî inançlarla ilgisine odaklanan çalışmalar bulunmaktadır. Türkçedeki din-bilim ilişkisi literatürüne genel giriş mahiyetinde Türkçe yazılmış bir eserin bulunmayışı nedeniyle, din felsefesi derslerinde bilim din ilişkisi problemi incelendiğinde akla ilk gelen eserlerden olan, Ian G. Barbour'un *Bilim ve Din*⁶² adlı eseri ile bu konuya girizgâh yapmak uygun düşmektedir. Ian G. Barbour bilim ve din ilişkisine dair dörtlü tipoloji önermektedir: din ve bilim ilişkileri ya çatışma ya bağımsızlık ya diyalog ya da entegrasyon şeklindedir. Daha çok entegrasyon yaklaşımını benimseyen Ian G. Barbour⁶³ bu dört temel yaklaşımı objektif bir şekilde tanıttuktan sonra, bu dörtlü tipolojinin astronomi, kuantum fiziği ve evrim gibi meselelerde nasıl yansıdığını incelemektedir. Din ve bilim ilişkisine dair yaklaşımların tasnifi hususunda benzer bir tipoloji Cafer Sadık Yaran tarafından ileri sürülmüştür.⁶⁴ Yaran'ın tipolojisine göre, bilim ve din arasındaki ilişkiler, çatışma, ayrışma, İslamileşme (dinileşme) ve uyuşma şeklinde tasnif edilebilir. Yaran'ın yaklaşımı ile Barbour'ın yaklaşımı karşılaştırıldığında ilk iki yaklaşımın tamamen örtüştüğü, üçüncü yaklaşımın da oldukça benzediği görülmektedir. Barbour'ın yöntemlerin karşılaştırılmasından ibaret⁶⁵ gördüğü diyalog yaklaşımının izdüşümü, Yaran'ın tipolojisinde tabii olan ve etki sonucu olan uyuşma yaklaşımı gibi görünmektedir.⁶⁶ Yaran'ın İslamileşme dediği yaklaşımda, bilimin ideolojik girdilerden arındırılması, ardından da arındırılmış bilginin İslami öğelerle ve anahtar kavramlarla bezenmesi öngörülmektedir.⁶⁷ Buradaki entegre işlemi dikkat çekmekle birlikte, bu yaklaşımın Barbour'ın terminolojisindeki entegrasyon yaklaşımıyla tam olarak örtüştüğü söylenebilir. Barbour'un entegrasyon yaklaşımında doğa teolojisi, doğal teoloji ve süreç felsefesinin dikkatli kullanımları⁶⁸ yer almaktadır. Yaran'ın İslamileşme

62 Ian G. Barbour, *Bilim ve Din*, çev. Nebi Mehdi, Mubariz Cemal, İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.

63 A.g.e., s. 22.

64 Cafer Sadık Yaran, *Din ve Bilim*, Samsun: Sidre Yayınları, 1997; Cafer Sadık Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.

65 Ian G. Barbour, *Bilim ve Din*, s. 21-22.

66 Cafer Sadık Yaran, *Din ve Bilim*, s. 72-73.

67 A.g.e., s. 69-71.

68 Ian G. Barbour, *Bilim ve Din*, s. 22.

yaklaşımı daha çok dine ağırlıklı bir yer verirken,⁶⁹ Barbour'un entegrasyon yaklaşımı iki tarafın sistematik ve kapsamlı bir ilişkisini öngörür.⁷⁰

Din ve bilim ilişkilerine dair çalışmalardaki eğilimler, nispeten çalışma sahiplerinin kurumsal bağlantılarıyla ilişkilendirilebilir. Bu bağlamda resmen din felsefesi anabilim dalları çerçevesinde gerçekleştirilen çalışmalar genel olarak din ile bilim arasında müspet bir ilişki olduğunu kabul ederken, din ile bilimin ya birbiriyle çatışma halinde olduğu ya da birbirinden ayrı şeyler olduğu görüşünü savunan akademisyenler ve bilim adamları da mevcuttur. Din ve bilim ilişkileri hakkında çatışmacı yaklaşımın bir örneği olarak Cemal Yıldırım'ın yaklaşımı zikredilebilir. Yıldırım, din ile bilimin tarih boyunca hep açıktan ya da üstü örtülü olarak çatışma içinde olduğu kanaatindedir. Dinin evreni açıklama işlevinde bağınaz ve tekdüze olduğunu ve her şeyi açıkladığını iddia eden teolojinin yeni arayış ve buluşlara kapalı olduğunu savunur. Teolojinin bilimle kavgasının düşüncedeki tek elci egemenliğini yitirme korkusu olduğunu ileri sürer.⁷¹

İlahiyat fakültelerindeki din ve bilim ilişkileri konusundaki felsefi çalışmalar zaman zaman ayrışmacı imalar taşısa da bu ayrılık keskin bir dışlama ve çelişme şeklinde anlaşılmemaktadır. Mesela Necip Taylan, din ve bilim arasındaki farklılıkların önemini olabildiğince belirttiği kitabında, bu ayrılığın tümüyle kesin bir ayrılık olarak anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre, "dinin metod ve gayeleriyle ilim ve felsefenin metod ve gayelerini bir saha içine sokmak doğru değildir... Bununla beraber bilgi ile iman arasında kesin bir ayrılık yoktur."⁷² İlahiyat fakültelerinde, bu husustaki hakim yaklaşımın entegrasyon seçeneğinden yana olduğu görülmektedir.

Din ve bilim arasında müspet bir ilişki olduğunu kabul eden çalışmaların ağırlıklı olarak bilimsel veriler ile temel dinî öğretilerin ilişkisini aydınlatmaya ve bilimsel verileri tabii teoloji bağlamında kullanmaya yöneldiği görülmektedir. Bu bağlamda, Caner Taslaman'ın büyük patlamaya ve evrim teorisine dair çalışmaları örnek olarak zikredilebilir. Caner Taslaman *Big Bang ve Tanrı*⁷³ isimli eserinde, fiziki âlemin başlangıcını açıklayan büyük patlama teorisini inceler. Âlemin başlangıcının ve sonraki serüveninin bu teoriye dayanarak kabul edilmesinin Tanrı'nın varlığı lehindeki argümanlara sağladığı desteği izah eder. Taslaman *Evrin Teorisi, Felsefe ve Tanrı*⁷⁴ isimli eserinde de, evrim

69 Cafer Sadık Yaran, *Din ve Bilim*, s. 53.

70 Ian G. Barbour, *Bilim ve Din*, s. 21-22.

71 Cemal Yıldırım, *Bilim Felsefesi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989.

72 Necip Taylan, *İlim ve Din: İlişkileri-Sahaları-Sınırları*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979, s. 98.

73 Caner Taslaman, *Big Bang ve Tanrı: Big Bang'e Göre Bilim, Felsefe ve Dinler*, İstanbul: İstanbul Yaynevi, 2003.

74 Caner Taslaman, *Evrin Teorisi, Felsefe ve Tanrı*, İstanbul: İstanbul Yaynevi, 2007.

teorisinin bilimselliğini müzakere ettikten sonra, bu teorinin İslam başta olmak üzere İbrahimî dinlerin yaratılış öğretilerine aykırı olup olmadığını ele alır. Taslaman, evrim teorisinin bizatihi dinî öğretilerle çatışma içinde olması gerekmediğini ancak onun dinî öğretilere aykırı yorumlanmasının söz konusu olduğunu göstermeye çalışır. Bu eserlere ilaveten, Şahin Efil'in evrenin birliği karşısında *a priori* ve *a posteriori* verilere dayanarak dinî, felsefî ve bilimsel açıdan çok sayıda evrenin varlığı olasılığını tartıştığı *Çağdaş Din Felsefesinde Evrenin Birliği ve Çokluğu*⁷⁵ adlı eseri ve Ferit Uslu'nun fizik ve astronomi alanlarında ortaya çıkmış yeni verileri inceleyerek günümüz fiziğinin çizdiği büyük resmi ve bu resmin Tanrı'nın varlığı meselesindeki izdüşümünü göstermek ve resmin dinî ve felsefî açıdan doğurduğu sonuçları felsefî yöntemlerle tartışmak hedefleriyle kaleme aldığı *Tanrı ve Fizik: Büyük Patlama ve Öncesi*⁷⁶ adlı çalışmaları göze çarpmaktadır.

Tanrı'nın varlığını göstermek üzere argüman kurmak veya kurulan argümanları tahlil etmek din felsefesindeki önemli konulardan olduğu gibi, Tanrı'nın var olmadığını veya varolamayacağını göstermek hedefine yönelik tartışmalar da din felsefesindeki önemli meselelerdendir. Ateizmle ilgili çok geniş bir literatür olmakla birlikte ateizmi bir bütün olarak ele alan ikincil literatür nispeten azdır. Aydın Topaloğlu'nun *Teizm Ya Da Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefî Boyutları*⁷⁷ isimli kitabı bu sahadaki az sayıdaki eserden birisidir. Eserinde Topaloğlu, ateizm problemini nesnel ve objektif bir şekilde ele almış, ateizm konusu hakkında bilgilendirme misyonu gütmüştür. Kitapta savunmacı veya eleştirel bir iddia yer almamakta, ateistlerin iddiaları ifade edildikten sonra teistlerin iddiaları belirtilmektedir. Aynı yazarın benzer temada, sadeleştirilmiş ve halkın anlayacağı dilde yazılmış olan *Ateizm ve Eleştirisi*⁷⁸ adlı kitabında ise ateizme eleştiriler yöneltilmektedir.

Ateizm hususunda dünyada esen rüzgârın Türkiye'ye de uğradığını söylemek mümkündür. Bu rüzgârın hususiyeti bilimsel verileri esas alarak, Tanrı'nın var olmadığını ve dinin insan hayatı için en iyi ihtimalle zaman zaman işe yarayan bir kurgu olduğunu müdafaa etmesidir. Bilim destekli ateizmin önemli bir temsilcisi olan Richard Dawkins'in çok sayıda kitabı Türkçeye çevrilmiştir. Bunlar arasında *Tanrı Yanılgısı*⁷⁹ kitabını hassaten zikretmek gerekir. Richard Dawkins bilimin verilerinden hareketle Tanrı'nın var olmadığını göstermeyi hedeflemektedir. Dawkins günümüzde bilim adamları arasında revaçta olan bu eğilimin temsilcilerinden sadece biridir. Dawkins'in *Tanrı*

75 Şahin Efil, *Çağdaş Din Felsefesinde Evrenin Birliği ve Çokluğu*, İstanbul: Açılım Kitap, 2007.

76 Ferit Uslu, *Tanrı ve Fizik*, İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım, 2010.

77 Aydın Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefî Boyutları*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.

78 Aydın Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1999.

79 Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, çev. Tunç Tuncay Bilgin, İstanbul: Kuzey Yayınları, 2008.

Yanılıgısı isimli eserindeki ateist argümanları bir bakıma onun *Kör Saatçi*⁸⁰ ismiyle Türkçeye çevrilen eserinin devamıdır. Dawkins *Kör Saatçi*'de “tabiattaki düzeni ve karmaşık canlıların varlığını birikimsel seçilime dayanarak izah edebiliriz, bir nazzama ihtiyaç yok” diyordu. *Tanrı Yanılıgısı* kitabında bu argümanı daha da ileri götürmüş, Bilimin “neredeysse ... kesin olarak” Tanrı'nın yokluğunu gösterdiğini iddia etmiştir. Teknik tabirle söylemek gerekirse, *Kör Saatçi* kitabında negatif ateizmle sınırlı iken, yani “âlemdeki düzeni açıklamak için Tanrı'ya başvurmak gerekmez” derken *Tanrı Yanılıgısı*'nda “âleme baktığımızda böyle bir şeyi tanzim eden bir varlığın varolması ihtimal dışıdır” demektedir. Yazar, on bölümden oluşan kitabının, başlangıçtaki birkaç bölümünde Tanrı inancının yanlış, geçersiz olduğunu iddia ederken, geri kalanında böyle bir yanılıgının kitleleri niçin ve nasıl etkilediğini anlatıp tabiri caizse bu ‘illetten’ kurtulmanın yollarına işaret ediyor. Dawkins, Tanrı'nın varlığını başlangıçta inkâr ettikten sonra dinin insanlık tarihinde, ahlaki değerlerin içerisinde neden bu kadar önemli bir payeye sahip olduğunu sorgulamakta ve kendi argümanları çerçevesinde bu soruya cevaplar vermeye çalışmaktadır. Dawkins'in *Tanrı Yanılıgısı* kitabındaki görüşlerini eleştiren bir çalışma olarak Aliye Çınar'ın *Tanrı Yanılıgısı Üzerine*⁸¹ isimli eseri zikredilebilir. Bu çerçevede dikkate alınabilecek başka bir çalışma da Alvin Plantinga'nın Türkçeye “Dawkins Karmaşası: Natüralizm Saçmalığı”⁸² başlığıyla çevrilen makalesidir. Richard Dawkins'in bu eserine benzer bir çalışma ise Victor J. Stenger'in *Başarısız Hipotez Tanrı*⁸³ ismiyle Türkçeye çevrilen eseridir. Stenger, Tanrı'nın varlığı lehine kurulan argümanların dayandığı, âlemde bir nizam olduğu, insanların gayri maddi bir ruha sahip olduğu ve âlemin bir başlangıcı olduğu gibi öncüllerin aslında bilimsel olarak geçerli olmadığını göstererek, Tanrı'nın varolduğu hipotezini çürütmeye çalışır. Dawkins'in ve Stenger'in mevzileri, materyalist bir metafiziğe dayanan ve bütün gerçekliğin tabii bilimlerce tasvir ve izah edilebileceği şeklinde tanımlanabilecek olan tabiatçı mevzilerdir. Tabiatçılığın bilimi anlama ve yorumlamada başarılı ve tutarlı olup olmadığı bu bağlamda sorgulanmıştır. Bu hususta Alvin Plantinga'nın zikredilen makalesinin yanı sıra, Kemal Batak'ın *Natüralizm Çıkamaz & Dennett'ten Dawkins'e Yeni Ateizm'in Felsefi Temelleri ve Teistik Eleştirisi*⁸⁴ isimli çalışması zikredilebilir.

80 Richard Dawkins, *Kör Saatçi*, çev. Feryal Halatçı, Ankara: Tübitak Yayınları, 2002.

81 Aliye Çınar, *Tanrı Yanılıgısı Üzerine*, İstanbul: Profil Yayıncılık, 2009.

82 Alvin Plantinga, “Dawkins Karmaşası: Natüralizm Saçmalığı”, çev. Engin Erdem, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, c. 50, sy. 1, s. 179-191.

83 Victor J. Stenger, *Başarısız Hipotez: Tanrı, Bilim Tanrı'nın Var Olmadığını Nasıl Gösteriyor?*, çev. Algan Sezgintüredi, İstanbul: Aylak Kitap, 2011.

84 Kemal Batak, *Natüralizm Çıkamaz & Dennett'ten Dawkins'e Yeni Ateizm'in Felsefi Temelleri ve Teistik Eleştirisi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

Ateizmi savunan en derli toplu çalışmalardan birisi Robin Le Poidevin'in, *Ateizm: İnanma, İnanmama Üzerine Bir Araştırma*⁸⁵ ismiyle Türkçeye çevrilen çalışmasıdır. Akademik ciddiyete sahip olan eseri ilginç kılan bir diğer özellik, eserin bir ders kitabı üretmek maksadıyla yazılmış olmasıdır. Bu haliyle eseri kısaca 'on derste ateizm' şeklinde tasvir etmek mümkündür. Yazar, gerçek-dışı din anlayışlarının varlığına atıfta bulunarak, eserinin dine karşı olmayıp teizme karşı olduğunu belirtir. Teistik açıklamanın sınırları başlığı altında, hayatımızın ve içinde yaşadığımız âlemin anlamlandırılması dürtüsüyle, Tanrı'nın varlığı lehine kurulan argümanları ele alır. Ayrıca, ahlaki özerklik fikrinden ve kötülüğün varlığından hareketle Tanrı'nın varolmadığını göstermek üzere müspet argümanlar kurmaktadır. Tanrısız din başlığı altında işlenen Tanrı'nın bir kurgu olup olmadığı, Tanrı var mıdır sorusunun anlamı ve ateistin ölümden korkması gerekip gerekmediği gibi meseleler, teist gerçekçi anlayışı reddetmenin, kabaca söylersek, dinî öğretilerin faydalı kurgular olmayıp hakikî anlamda doğru olduğuna inanmayı reddetmenin sonuçlarını yorumlama maksadına mütealliktir. Poidevin Tanrı'nın varlığı lehine kurulan argümanlar hususunda iki şeyi gerçekleştirmeye çalışır görünmektedir: ya (1) teizmin cevaplamaya çalıştığı sorular gerçek sorular değildir, ya da (2) teizmin bu soruları cevaplamak için getirdiği izahlar başarısızdır. Bir bütün olarak, Poidevin'in görüşlerinin ikna ediciliği, materyalist bir metafiziği ve tek izah olarak bilimsel izahı doğru farzetmeyi gerektirmektedir. Öğrenciler dikkate alınarak yazılmış bu eserin tartışmalarında yargılayıcı ve küçümseyici bir üsluptan ziyade sorgulayıcı bir üslubun hakim olması eseri pek çok ateizm müdafaasından farklı kılmaktadır.

Ateizmle ilgili çalışmalardaki önemli bir boyuta daha işaret etmek gerekir. Bazen ateizm din karşıtlığı olarak anlaşılrsa da, ateist filozof ve bilim adamlarının en azından bazılarının isabetle gündeme getirdiği nokta "din ve teizmin birbirinden farklı şeyler" olduğu gerçeğidir. Dolayısıyla ateizm en yalın haliyle, teist Tanrı inancının yanlışlığına ve dolayısıyla şu veya bu düzeyde bu Tanrı inancını kabul eden dinlere karşıdır, yoksa mutlak surette dine karşı değildir. Dinin üzerinde herkesin anlaştığı bir tanımı olmamakla birlikte dinin sadece, âlemi yaratan ve idare eden, mutlak varlık ilim ve kudret sahibi bir Tanrı inancıyla birlikte düşünülmesi gerekmez. Din teist anlamda bir Tanrı inancından bağımsız bir şekilde de düşünülebilir. Bu durumda, din ateistlerin hedefi olmaktan uzaktır. Hatta belli dinî suretlerin ve dinî inançları belli anlama biçimlerinin ateizmle bağdaştığını söylemek mümkündür. Robin Le Poidevin'in eserine başlarken belirttiği hususu bu bağlamda hatırlatalım. Poidevin çalışmasının dine karşı değil teizme karşı olduğunu belirtmektedir.

85 Robin Le Poidevin, *Ateizm: İnanma, İnanmama Üzerine Bir Tartışma*, çev. Abdullah Aymaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003.

Dinî inançları hakiki anlamda anlamaya karşı olduğunu, fakat dinî inanç bildiren hükümlerin gayri hakikiyeci (*non-realist*) anlaşılmasının ciddi bir problem oluşturmadığını belirtir.⁸⁶ Ateizm ve din ilişkisi hususunda belki daha güzel bir örnek Alain de Botton'un *Ateistler İçin Din*⁸⁷ ismiyle Türkçeye çevrilen kitabıdır. Bu nokta -tuhaf bir şekilde-dinî inançlara gerçek-dışı işlevselci yaklaşımların ateizmle uyduğu bir noktadır. De Botton, ateistlerin dinlerin içerdiği birtakım unsurları seküler bir anlayışla yorumlayarak, endişeli ve yalnız olan modern insanın kendisini iyi ve mutlu hissedebileceğini ileri sürer. Dinlerin seküler dünyada da bir yerinin olması gerektiğini savunur. Bir anlamda teizme yöneltilecek ateistik eleştiriler, kabaca söylersek dinin ne olması veya nasıl anlaşılması gerektiği meselesine gelip dayanmaktadır. Bu mesele din felsefesi bağlamında tahlilî gelenek ile Kıta Avrupası geleneği arasındaki farklılaşmanın da temelinde yatan meselelerdendir.

Din felsefesinin ilgilendiği diğer bir konu ölümden sonra hayattır. Konuyla alakalı yer yer ölümsüzlük tabiri kullanılsa da ölümden sonra hayattan bahsetmek daha isabetlidir. Ölümden sonra hayat meselesinde tartışılan mevzular arasında, ölümden sonra nasıl bir hayatın olduğu, ölüm sonrası yaşamla ilgili olarak beden ve ruhun ilişkisi, ölüm korkusunun nedeni ve aşılması için gösterilen çabalar bulunmaktadır. Ölümden sonra hayat konusuna yönelik Türkçede kaleme alınmış önemli eserlerden biri Turan Koç'un *Ölümsüzlük Düşüncesi*⁸⁸ adlı eseridir. Koç eserinde "daha dünyada iken "zaman üstünlüğü" elde etmek anlamında kullanılan ideal ya da platonik ölümsüzlükle, Tanrı'da yok olma anlamına gelen objektif ölümsüzlük; maddenin yok olmayacağı anlamındaki fiziksel ölümsüzlükle tarihi, sosyal, biyolojik veya soyun ölümsüzlüğü şeklinde anlaşılan ölümsüzlük" türlerini konu dışı bırakarak ruhun ölümsüzlüğü ve diriliş konularına odaklanmıştır.⁸⁹ Koç, bu iki meseleyi bir bölüm halinde incelemektedir. Ölümden sonra hayat konusuna deneysel dayanaklarla yaklaşan ve bu alandaki pratik boyutta oluşan ihtiyaca cevap verme eğilimiyle karşımıza çıkan bir çalışma olarak Metin Yasa'nın *Felsefi ve Deneysel Dayanaklarla Ölüm Sonrası Yaşam*⁹⁰ adlı eserini zikretmek mümkündür. Duyu dışı idrak ("extra sensory perception") ve yakın ölüm deneyimleri ("near-death experience") kavramlarına dikkat çekilen bu eserde, ölüm sonrası hayatın olduğu, parapsikolojik ve paranormal durumlara dair verilere dayanarak müdafaa edilmektedir.

86 *A.g.e.*, s. 20; ayr. bölüm viii, s. 163-184.

87 Alain de Botton, *Ateistler İçin Din*, İstanbul: Sel Yayınları, 2011.

88 Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.

89 Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991, s. 20.

90 Metin Yasa, *Felsefi ve Deneysel Dayanaklarla Ölüm Sonrası Yaşam*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

Ahlaki ilkelerin nihai kökeninin sorgulanması, din ahlak ilişkisi problema-tığını bir din felsefesi meselesi olarak karşımıza çıkarmaktadır. Din ile ahlakın ilişkisi sorgulandığında genelde dört yaklaşım dikkat çekmektedir: zararlılık, ilişkisizlik, yararlılık, zorunluluk. Din ile ahlak ilişkisine yönelik din ile ahlakın birbirine zarar verdiğini iddia edenler, din ile ahlakın hiçbir ilişkisinin olmadığını öne sürenler, din ile ahlak arasında faydalı etkileşimin olduğunu düşünenler ve bu ilişkinin kaçınılmaz olduğunu ifade edenler vardır. Din ile ahlak ilişkisine dair Türkçe yazılmış eserlerden Mehmet S. Aydın'ın *Tanrı-Ahlak İlişkisi: Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde*⁹¹ adlı eseri önemli bir yere sahiptir. Teizm kavramı ile din kavramı arasında bir ayırım yapmak gerektiğini düşünen Aydın, bu paralelde eserinin din-ahlak ilişkisinden ziyade Tanrı-ahlak ilişkisini konu edindiğini belirtmektedir. Aydın, eserinde Kant referansı ile ve Çağdaş İngiliz Felsefesi perspektifinden ahlaki tecrübeden Tanrı'nın varlığına giden ahlaki teolojii ve Tanrının varlığından ahlaka giden teolojik ahlaki ele almaktadır. Din ahlak ilişkisi kapsamında değerlendirilebilecek diğer bir önemli eser de Recep Kılıç'ın *Ahlakın Dini Temeli*⁹² adlı eseridir. Giriş bölümünde bir felsefe disiplini olarak ahlaki ele alıp onu bir temele dayandırma problemiyle ilgilenen eserde akıl, sezgi ve duygu ile temellendirilen yani din-dışı temellere dayanan ahlak teorileri ile Mutezile'nin, Eş'ari'nin ve Maturidi'nin din ile temellendirdikleri ahlak teorileri ele alınıp en sonunda bu ikisi karşılaştırılmaktadır.

4. Kıta Avrupası Geleneği

Türkiye'deki din felsefesi çalışmalarının tahlilî geleneğe yakınlığını belirttik ve bu çerçevede din felsefesinde ortaya çıkan literatüre göz atmaya çalıştık. Ancak tahlilî geleneğin dini anlamak için uygun olmadığını savunan Kıta Avrupası geleneğine odaklanan önemli bir literatür olduğunu hatırlatmak gerekir. Tahlilî geleneğin dinî inançları ele almasına karşı Kıta Avrupası geleneğinin mevzisini benimseyip savunan önemli bir çalışma olarak Aliye Çınar'ın *Modern Batı Düşüncesi Ekseninde Rasyonel Teoloji*⁹³ isimli eserini zikretmek gerekir. İslam düşüncesindeki Tanrı tasavvuru ile ilgili teorilerin aslında modern Batı düşüncesindeki rasyonel teolojiden oldukça farklı olduğunu savunan Çınar, Tanrı tasavvuru bakımından İbrahimî gelenekle rasyonel teolojinin iki farklı paradigma olarak mevzilendirilmesi gerektiği kanaatinde. Çınar rasyonel teolojiiyi bir tür din gibi yorumlamakta ve buna göre "vahiysel dinler ve akıl dini" arasındaki farkı belirginleştirme amacı gütmek-

91 Mehmet S. Aydın, *Tanrı-Ahlak İlişkisi: Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.

92 Recep Kılıç, *Ahlakın Dini Temeli*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.

93 Aliye Çınar, *Modern Batı Düşüncesi Ekseninde Rasyonel Teoloji*, Bursa: Düşünce Kitabevi, 2008.

tedir. Çınar, İbrahimî gelenekle rasyonel teolojinin farklılığını teyit eder. Ona göre, rasyonel teoloji dinin değil aklın egemenliğindeki bir teoloji demektir. Nihayet doğal teoloji akıl aracılığıyla, “ilk akla ya da yaratıcıya” ulaşma gayretidir. Ancak buradaki yaratıcı İbrahimî gelenekte ifade edilen yaratıcıdan çok farklıdır, zira İbrahimî gelenekteki yaratıcı ile insan arasında hatırı sayılır bir ontolojik mesafe vardır. Çınar’ın eriştiği sonuçların muayyen filozofların yaklaşımının ötesinde Tanrı ve din ile ilgili tüm akli anlama ve değerlendirme çabaları için geçerli sayılıp sayılmayacağı elbette ki tartışmaya açıktır.

Ülkemizdeki din felsefesi çalışmalarında Kıta Avrupası geleneğiyle ilgili literatürde din diline dair incelemelerin ağırlıklı bir yeri vardır. Zeki Özcan’ın *Teolojik Hermenötik*⁹⁴ isimli çalışmasında hermenötüğün kutsal metinleri anlamada tahlilî ve fenomenolojik yöntemlerin sunabileceği izahlardan farklı olarak açabileceği imkanlar ve getirebileceği problemler incelenmektedir. Yine Zeki Özcan’ın *Din Felsefesi Yazırları-I*⁹⁵ isimli derlemesi, Kıta Avrupası’nda dinin ve din felsefesinin mahiyetine ve din felsefesinin imkanına dair yaklaşımları örnekleyen makalelerin çevirisini ihtiva etmektedir. Bu bağlamda ayrıca Latif Tokat’ın *Dinde Sembolizm* isimli eseri zikredilebilir. Eserde dinî sembolizme farklı yaklaşımlar sergileyen Farabî’nin ve Paul Tillich’in yaklaşımlarına odaklanılmaktadır. Farabî din dilinin sembolik olduğunu fakat bu sembollerin çözümlenip dilin hakikî anlamda kullanımındaki karşılıklarının bulunabileceğini kabul ederken, buna karşılık Paul Tillich din dilindeki sembolizmin kavramsal karşılığının bulunamayacağı esasını kabul etmiştir. Tokat çalışmasında, iki filozofun sembollerin kaynağına, epistemolojik değerine ve dinî metinlerdeki sembollerin nasıl yorumlanması gerektiğine dair mevzilerini karşılaştırmaktadır.

Latif Tokat’ın dinî sembolizm anlayışını ele aldığı Paul Tillich, Kıta Avrupası’nın en dikkat çeken filozoflarından birisidir. Tillich’in düşüncesiyle ilgili başka bir çalışma Aliye Çınar’ın “Varoluşçu Teoloji: Paul Tillich’te Din ve Sembol” isimli çalışmasıdır. Çalışma, insanın varoluşunu tehdit ettiği gerekçesiyle rasyonel teolojiiyi şiddetle eleştirip, alternatif olarak varoluşçu teolojiiyi öne süren Tillich’in görüşlerinin incelenmesine hasredilmiştir. Aliye Çınar, Tillich’in din anlayışına, din-kültür ilişkisine, Tanrı’nın kanıtlanamazlığı iddiasına, akıl-vahiy ilişkisine yaklaşımına ve nihayet onun dinî dili sembolik olarak yorumlamasına yoğunlaşarak Tillich’in önerdiği bu alternatif teolojiiyi ortaya koymaya çalışır.

Recep Alpyağıl’ın *Derrida’dan Caputo’ya Dekonstrüksiyon ve Din*⁹⁶ isimli eseri Kıta Avrupası felsefesinin din felsefesiyle ilgili bir başka veçhesini tanı-

94 Zeki Özcan, *Teolojik Hermenötik*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2000.

95 Zeki Özcan, *Din Felsefesi Yazırları I*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2001.

96 Recep Alpyağıl, *Derrida’dan Caputo’ya Dekonstrüksiyon ve Din*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

maktadır. Yazar, dekonstrüksiyon teriminin içinde yer aldığı atmosfer hakkında bilgi vermekte dekonstrüksiyonun din felsefesinde olumsuz ve olumsuzlayıcı bağlamlarda kullanılış şekillerine dikkatimizi çekmekte ve din dilini negatif teoloji bağlamında ele alarak dekonstrüksiyonla ilişkisini ortaya koymaktadır. Din dili konusunda İslami negatif teoloji geleneğinin özgünlüğüne vurgu yapması kitabın dikkate değer yönlerinden sayılabilir.

5. Problemler ve Beklentiler

Türkçedeki din felsefesi çalışmalarının önemli bir birikim oluşturduğu görülmekle birlikte bu birikimin akademik kalibre ve özgünlük bakımlarından birtakım problemler ihtiva ettiğini itiraf etmek gerekir. Ya da şöyle diyelim: bu literatür içinde oldukça değerli eserler ortaya konulmuş olmakla birlikte, belli çığırın, teorilerin, yaklaşım biçimlerinin tebellür ettiği bütüncül yapılar ortaya çıkmamış ve çalışmalarda meslektaşların üzerinde zımnen anlaşıldığı standartlar oluşmamıştır. Eserleri tasnif etmek ve değerlendirmek için belli ölçütlerin yerleştiğini kabul etmek güçtür. Böylesi genel düzeyde bir literatür değerlendirme çalışmasında bu ölçütlerle ilgili ayrıntılı tartışmalara girmemiz uygunsuz olacağından bir tür nefis muhasebesi sadedinde, şahıslardan bağımsız ölçütlere sahip olmamanın bedeline kısaca işaret etmek isteriz.

Literatürde bariz şekilde görülen hususiyet, literatür içindeki süreksizlikler, ya da çalışmaların birikerek belli çizgiler veya yaklaşımlar oluşturmaktan uzak olmasıdır. Süreksizlik derken kastımız, herhangi bir meselede birbiri ile diyalog içinde olan, birbirini eleştirerek veya destekleyerek belli yönelimlerin veya teorilerin belirginleşmesini temin edecek bir gelişmenin pek görülmemesidir. Mesela yukarıda Rıfat Atay'ın Mevlana okumalarına dair değerlendirmesi zikredilmiş, Atay'ın üç farklı okumayı değerlendirdiğinden bahsedilmişti. Bu tür örnekler oldukça azdır. Bu durumu izah etmek için iki muhtemel sebep akla gelmektedir. Bu sebeplerden ilki eleştiri kültürünün gelişmemiş olması, ikincisi ise birincil düzeydeki enformasyonun toplanması ve yorumlanması hususundaki belirsizliklerdir. Birinciyle ilgili olarak şöyle diyebiliriz: Esere yöneltilen bir eleştiri çoğu zaman şahsa yöneltilen bir eleştiri olarak, görüşlerin sorgulanması, o görüşleri ortaya koyan kişinin sorgulanması olarak değerlendirildiği için, eseri geliştirebilecek eleştiri ve değerlendirmeler şahıslara olan saygı vb. gereği yapılamamaktadır. İkinci noktaya ile ilgili olarak, birincil düzeydeki enformasyonun toplanması ve yorumlanması hususundaki belirsizliklerin bir tür pragmatizmin sonucu olduğu söylenebilir. Bazen çalışmalar enformasyon toplamaya odaklanmakta ve bundan öteye geçmemektedir. Toplanan enformasyon belli bir görüş, teori veya kapsamlı bir açıklama geliştirme sonucuna erişitmemektedir. Bazen de mesele üzerinde yeterince mesai harcanmadığı için, toplanan enformasyonla onun yorumu arasında ciddi

boşluklar görülmektedir. Böylece, ya temellendirilmemiş ve bazen de birbirleriyle çelişen bir iddialar yığını ile karşılaşmaktadır, ya da yazarın tam olarak ne yapmaya çalıştığını, hangi görüşü savunduğunu görmek güçleşmektedir. Bu noktada başa dönmüş ve çemberi tamamlamış oluyoruz. Eğer enformasyon belli bir şekilde yorumlanıp değerlendirilmemişse ve muayyen bir mesaj içermiyorsa veya muayyen bir soruya muayyen bir cevap teşkil etmiyorsa, ona verilecek muayyen bir karşılık ortaya çıkmamaktadır.

Sahadaki çalışmaların birtakım problemler içermesine rağmen, dinin felsefi olarak anlaşılmasına ve anlatılmasına olan ihtiyacın artması bu sahanın yükünü artırmaktadır. İster akademik programlar içinde yer alsın isterse yer almasın, dinin felsefi olarak anlaşılmasına ve anlatılmasına olan ihtiyaç gittikçe artacak gibi görünmektedir. Bunu iki nedene bağlayabiliriz: Bunlardan birisi, 20. yüzyılın başlarında bilim ve felsefe çevrelerinde din hakkında yaygın kabul görmüş olan kehanetin boşa çıkması, yani dinin bireyin ve toplumun hayatında öneminin gittikçe artmasıdır. Birincisiyle bağlantılı olarak işleyen ikinci neden ise dini anlama, yorumlama ve eleştirme hususundaki çabaların mahalli sınırlara hapsedilemez hale gelmesidir. Yani bu çabaların -doğruluğu tartışmaya ne kadar açık olursa olsun, en azından bir ideal olarak çelişkiye düşmeden reddedemeyeceğimiz- evrensel akıl ölçütünden vazgeçemez hale gelmiş olmasıdır. Küreselleşme dediğimiz süreçle girdiğimiz hal, (1) dinî öğretilerin ifadesini ve savunmasını belli bir kültürel bağlama hasretmeyi işlevsiz kılmış ve (2) dinî öğretilere yönelik eleştirilerin mahalli dinamiklerle sınırlı olmasını ortadan kaldırmıştır. Bu durumda belli tarihsel-kültürel varsayımların ötesindeki eleştirileri anlayabilmek ve layıkıyla karşılık verebilmek için dinî öğretilerin felsefi düzeyde anlaşılıp yorumlanabilmesi gerekir.

Bu şartlar altında hem dindarlar açısından hem de dindar olmayanlar bakımından, dinî öğretilerin ve inançların felsefi olarak anlaşılması ve yorumlanmasının önemi ortadadır. Zira dindar insanlar açısından, dinî öğretilerin tarih-dışı bir bakışla yorumlanması ya da çok farklı tarihsel-toplumsal şartlar altında geliştirilmiş yorumların tüm zamanlar ve mekanlar için geçerli kabul edilip günümüzde mutlak geçerli sayılmasının, dinin anlaşılmasında ciddi problemler içerdiği açıktır. İslam dünyasındaki yüksek din eğitimi veren kurumlarla, Türkiye'deki kurumların farkı ortaya konurken altı çizilen bir husus, din felsefesi de dahil olmak üzere, felsefe ve din bilimleri adı altından toplanan disiplinlerin ilahiyat eğitiminin bir parçası olmasıdır.

Din felsefesi dersleri ağırlıklı olarak ilahiyat fakültelerindeki programın bir parçası durumundadır ve bu fakültelerde yer alması oldukça isabetlidir; zira din felsefesi çalışmaları, ilahiyat fakültelerinde öğrencinin temel İslam bilimlerinde edineceği birikimi dengeli ve makul şekilde yorumlamasına ciddi katkı sağlamaktadır. Başka bir ifadeyle öğrencilerin dinî inançlara, öğretilere, mezheplere ve kurumlara dair temel İslam bilimleri çerçevesinde edindiği birikimi

yorumlayabilmesinde, bu birikime entelektüel bir derinlik katabilmesinde ve kendi görüş ve yorumlarını çağdaş ve evrensel bir dile tercüme edebilmesinde din felsefesi tahsilinin oynayacağı rol izahtan varestedir.

Ancak üniversitelerdeki felsefe bölümlerinde din felsefesi sahasının öneminin yeterince takdir edildiğini söylemek zordur. Din felsefesi, bazı felsefe bölümlerinde seçmeli, bazılarında da zorunlu ders olarak okutulmaktadır. Dini, bir müntesip olarak benimsemeyen insanların veya belli bir dinî tahsil edinmemiş şahısların, dinî öğretileri ve kurumları felsefi olarak araştırabilme ve müzakere edebilme imkanına kavuşması, en azından insanların dinî öğretiler ve kurumlar hakkında daha gerçekçi bir mevziye sahip olmasını, meçhul bir hayaletin peşinde koşmamasını temin edecektir.

Ne var ki bu sahadaki çalışmaların dinî-kültürel atmosfere bir katkısının olabilmesi, böylece beklentilere karşılık verebilmesi, şahıslardan bağımsız standartların yerleştirilebilmesine, mahalli dinamikler kadar evrensel-küresel sorulara cevap verebilmesine bağlıdır.

Din Felsefesi Literatüründe Kuşbakışı Bir Gezinti

Rahim ACAR-Fatma YÜCE

Özet

Bu makalede Türkiye’de din felsefesi alanındaki literatüre ilişkin bilgi verilerek, çalışılan konular ve ilgi alanları izlenmeye çalışılmıştır. Ele alınan çalışmalar bazı istisnalar dışında, din felsefesi sahasında çalışan akademisyenlerin çalışmalarıyla sınırlandırılmıştır. Sahadaki bütün tartışmaları incelemekten öte belli başlı eğilimlere ve meselelere dikkat çekilmiştir. Din felsefesindeki klasik meselelerin yanı sıra, din felsefesi tasavvuru, din felsefesinin islam düşüncesiyle bağlantısı ve tahlilî gelenek-Kıta Avrupası geleneği ayrımı gibi hususlarla ilgili literatüre işaret edilmiştir. Türkiye’deki din felsefesi çalışmalarının akademik standartları ile ilgili problemlerin altı çizilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din felsefesine yaklaşımlar, Tahlilî gelenek, Kıta Avrupası geleneği, Teolojik dil, Dinî epistemoloji

A Descriptive Survey of Philosophy of Religious Literature in Turkish

Rahim ACAR-Fatma YÜCE

Abstract

This article focuses on the philosophy of religious literature in Turkish, surveying the topics of interest and major issues of debate. We limited our material to the works

produced by scholars professionally associated with the philosophy of religion with a few exceptions. We tried to point out general trends and areas of concentration in the philosophy of religious literature. We also took into account the literature concerning divergent conceptions of the philosophy of religion, approaches to the relationship between the philosophy of religion and the philosophical heritage in the Muslim world, and the split between analytical and continental traditions in the modern Western philosophy. Moreover, we stressed some major issues concerning academic standards and the scholarly value of the philosophy of religious literature.

Keywords: Approaches to philosophy of religion, Analytic tradition, Continental tradition, Theological language, Religious epistemology

Türk Felsefe Tarihi

Sumuş 5-10

*Türkiye'de Modern Felsefe Tarihi Yazımının Serencamı:
Geç-Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Literatür Değerlendirmesi* 11-48
Ali UTKU-M. Cüneyt KAYA

*Türk'ün Felsefe ile Yüzyıllık İmtihanı:
Felsefeye Giriş Kitapları Üzerine Bir İnceleme* 49-103
İshak ARSLAN

*Cumhuriyet Dönemi Türkçe İslam Felsefesi Tarihi Çalışmalarına Dair
Literatür Denemesi* 105-154
Atilla ARKAN

Türkiye'de Bilgi Felsefesi Çalışmaları 155-168
Nebi MEHDİYEV

*Etik ile Ahlak Arasında: Türkçe Ahlak Felsefesi Literatürüne Dair
Etik Kavramı Kullanımı Üzerinden Bir Değerlendirme* 169-202
Hümeyra ÖZTURAN

Din Felsefesi Literatüründe Kuşbakışı Bir Gezinti 203-230
Rahim ACAR-Fatma YÜCE

Tarih Felsefesinin Türkiye'deki Seyri 231-271
Ayhan BIÇAK

Fenomenolojinin Türkiye Serüveni 273-312
Kasım KÜÇÜKALP

*Modern Türk Düşüncesinde Hermenötüğün Kendini Konumlama
ve Anlamlandırma Süreci* 313-332
Yakup KAHRAMAN

Bergsonculuğun Türkiye'ye Girişi ve Türk Felsefesine Etkisi 333-356
Yakup YILDIZ

Doğan Özlem ile Türkiye'de Felsefe Üzerine 357-381

Mahmut Kaya ile Türkiye'deki İslam Felsefesi Çalışmaları
Üzerine 383-397

TANITIMLAR

*Felsefe Sözlüklerimiz: Geç-Osmanlı'dan Cumhuriyet'e
Bir Literatür Değerlendirmesi* 399-420
Ali UTKU

Latin Harfleriyle Yazılan İlk Felsefe Sözlükleri 421-432
Recep ALPYAĞIL

*Tanzimat'tan Günümüze Felsefe Dergileri:
Açıklamalı ve Seçme Bir Bibliyografya Denemesi* 433-488
Cahid ŞENEL

Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Felsefe Cemiyetleri 489-520
Emel KOÇ

Hilmi Ziya Ülken ve Türkiye'de Felsefe Çalışmalarına Katkıları 521-537
Mehmet VURAL

*Türkiye'de Felsefi Antropoloji Çalışmaları:
Takiyettin Mengüşoğlu ve Felsefi Antropoloji Gelece-(ne)-ği* 539-552
Yaylagül CERAN

Türkiye'de Estetik Çalışmaları ve İsmail Tunalı 553-573
Ayşe TAŞKENT

*EK: Ulusal ve Uluslararası Dergilerde Türkiye Araştırmaları
Ocak 2011-Haziran 2011* 575-607

History of Turkish Philosophy

Foreword 5-10

Writing the History of Modern Philosophy in Turkey: A Literature Survey from the Late Ottoman Period Until the Republic 11-48
ALİ UTKU M. CÜNEYT KAYA s.

The Turk's Century-Old Challenge with Philosophy: an Analysis on Introduction to Philosophy Books 49-103
İSHAK ARSLAN

A Literature Survey of Studies on the History of Islamic Philosophy in Turkish during the Republican Era 105-154
ATILLA ARKAN

Epistemology in Turkey 155-168
NEBİ MEHDİYEV

Between Ethics and Morals: An Evaluation of Turkish Moral Philosophy Over the Usage of Ethics as a Concept 169-202
HÜMEYRA ÖZTURAN

A Descriptive Survey of Philosophy of Religious Literature in Turkish 203-230
RAHİM ACAR FATMA YÜCE

The Course of Philosophy of History in Turkey 231-271
AYHAN BIÇAK

The Adventure of Phenomenology in Turkey 273-312
KASIM KÜÇÜKALP

The Process of the Positioning of Hermeneutics within Modern Turkish Thought 313-332

YAKUP KAHRAMAN
Introduction to Turkey of Bergsonism and Its Affects on Turkish Philosophy 333-356

YAKUP YILDIZ
Interview with Doğan Özlem on philosophy in Turkey 357-381

Interview with Mahmut Kaya ile on Islamic Philosophy Studies in Turkey 383-397

REVIEWS

Our Philosophical Dictionaries: A Literature Survey from the Late Ottoman Period Until the Republic 399-420
ALİ UTKU

First Philosophical Dictionaries Written in Latin Letters 421-432
RECEP ALPYAĞIL

Philosophy Journals From Tanzimat to Modern-Day: An Annotative and Selective Bibliographical Study 433-488
CAHİD ŞENEL

Philosophical Societies from the Ottoman Era to the Present in Turkey 489-507
EMEL KOÇ

Hilmi Ziya Ülken and His Contribution to Philosophical Studies in Turkey 521-537
MEHMET VURAL

Philosophical Anthropology Studies in Turkey: Takiyettin Mengüşoğlu and the Future/Tradition of Philosophical 539-552
YAYLAGÜL CERAN

Aesthetics Studies in Turkey and İsmail Tunalı 553-573
AYŞE TAŞKENT

APPENDIX: *Turkish Studies in the National and International Journe*
January 2011 - June 2011 575-607